

URTX

L A CASTRALITZACIÓ DE L'ESPAI
EN L'ESTRUCTURACIÓ
D'UN TERRITORI CONQUERIT
(Urgell, Pla d'Urgell, Garrigues i Segrià)¹

Flocel Sabaté i Curull

LA CASTRALITZACIÓ DE L'ESPAI EN L'ESTRUCTURACIÓ D'UN TERRITORI CONQUERIT

(Urgell, Pla d'Urgell, Garrigues i Segrià)¹

Flocel Sabaté i Curull
Professor
de la Universitat
de Lleida

Els comtats d'arrel carolíngia al segle IX cohesionen l'espai interior, mitjançant la combinació d'una intensificació en l'ocupació i l'aprofitament del sòl i en l'increment i el desplaçament demogràfic. Aquesta dinàmica propicia l'enfortiment de grups baronials i eclesiàstics, els quals, al llarg del segle X, s'aboquen damunt de la terra desorganitzada i fronterera, que d'aquesta manera s'incorpora als dominis dels comtats². La franja de frontera es va reduint, així, a una ratlla entre unes societats comtals expansives i uns dominis musulmans que viuran, tot seguit, la fragmentació social i política d'Al-Andalus. La col·lisió d'ambdós espais marcarà el segle XI, que veurà engrandir els comtats a costa de la transformació d'uns territoris no pas buits sinó articulats, fins aleshores, dins de l'òrbita musulmana³. Els nous dominis comtals esdevenen escenari de l'assentament d'una pagesia sota un règim senyorial que s'endinsa, a través d'una ràpida progressió, en l'evolució feudal que marcarà, sobretot, el segle XII⁴. Aquesta transformació social, però, es basa i reflecteix, alhora, en una concepció espacial molt concreta, a partir d'un control exhaustiu i apamat de tot el territori que sols s'aconsegueix mitjançant una completa castralització, progressivament complicada a mesura que s'intensifica el sistema⁵.

La fórmula importada: El castell termenat

El concepte de castell termenat sorgeix d'una equació de dos elements combinables: la fortificació i un territori definit. La imbricació d'ambdós elements s'aferma en determinats indrets dels comtats septentrionals que en el tombant del segle VIII al IX es van organitzant sota l'òrbita carolíngia que substitueix la breu presència musulmana. Pel que fa al territori, en tots els casos es tracta d'un espai nítidament perfilat des del vessant físic i socialment cohesionat des del vertent humà, en una zona que sovint exerceix un destacat pes en la xar-

xa viària. Respecte a la fortificació, s'erigeix en un lloc destacat, perllongant una reculada presència prominent, que moltes vegades, per la mateixa posició estratègica, reocupa i succeeix antics *oppida*⁶, reprenent en determinats casos una continuïtat amb la funció dels *castra* visigots⁷. La combinació lliga indeblement la fortalesa i el terme⁸. El castell protegeix i domina el territori, infon seguretat i control a la població i evidencia una elevada significació de les comunicacions. És el cas, ben notori, de Bar, Elins, Lillet, Brocà, Toló...

La figura del castell articulador d'un terme precís serà assumida, en el segle IX, per un poder comtal delerós de capitalitzar políticament la dinàmica social que, mitjançant la intensificació demogràfica i la meridionalització de les aprisions⁹, està teixint l'ample espai estés des de la Serralada Transversal a la frontera del Llobregat i des de les valls de Camprodon i Ribes al Vallès. La mateixa zona és alhora objecte de l'articulació eclesiàstica, a través de la funció de les *domum*¹⁰, els nous cenobis i la significativa represa del bisbat osonenc el 879-880¹¹. Són precisament les terres d'Osona les qui millor evidencien, en el tombant del segle IX al X, el desenvolupament de castells, cadascun regidor d'un ample terme, extens, precís i estable¹², els quals esdevenen ben aviat els referents en la descripció i ubicació de l'espai menor, tot sobreposant-se a les arrelades *villae*¹³ que avancen cap a l'oclusió. A més d'aplicar-se sobre aquesta zona de la Catalunya central afectada, en diferent grau, per la desorganització¹⁴ que seguí a la revolta contra el poder carolíngi del 826¹⁵, el model castral també es reproduirà, bé que amb matisacions prou diferents, al disseny defensiu i senyorial que seguirà a la incorporació al comtat d'Urgell de la Vall de Lord, un territori internamament homogeni i organitzat que, més que despoblat, fins aleshores havia viscut al marge de lligams superiors¹⁶.

El castell termenat permet, així, afermar la presència comtal just quan es va allunyant la matriu carolíngia. El vicari, com a delegat del comte a cada castell, assoleix un creixent protagonisme. En realitat, la immediata patrimonialització de l'ofici propicia el progressiu afermament d'un nou grup de famílies amb poder i rendes: les vicarials. Moltes de les nissagues destacades en l'entorn comtal del segle XI¹⁷ tenen l'origen en aquesta funció de govern delegat sobre el territori.

Precisament, són famílies vescomtals i vicarials, juntament amb bisbes i monestirs puixants, els que en el segle X projecten el seu dinamisme en l'ocupació de la terra desorganitzada i força buida que constitueix la frontera amb els dominis islàmics. Caiguda Barcelona en mans cristianes només encetar-se el segle IX¹⁸, amb Tortosa afermada a la vall baixa de l'Ebre i esguardant preferentment el mar¹⁹ i amb Lleida definint-se respecte de Saragossa²⁰ i teixint, al llarg del segle X, una projecció sobre les vies fluvials i el camp mascançà²¹, la civilització musulmana, que articula el territori des de les urbs, no podia fer altra cosa que deixar com a terres frontereres les marques del Penedès, la Conca d'Odena i la Segarra, així com l'espai entre el Llobregós i el Cardener i entre el Montsec i les serres de Sant Gervàs i Boumort. Aquest conjunt, d'uns 4850 quilòmetres quadrats, entre el segle X i inicis de l'XI serà aprisiat pels nous senyors, els quals termenejaran el territori i hi atrauran una pagesia que eixamplarà l'espai agrari. Es resoldran friccions amb un poblament previ -Calaf²²-, en les delimitacions entre els ocupants -Tous i Roqueta²³-, en la individualització de termes -Pierola²⁴- o en l'absorció d'alguns de menors -Saió²⁵-. El resultat és una xarxa estreta i completa de 191 castells termenats de diferent mida segons l'orografia i la capacitat del termenejador²⁶.

És signe d'una societat oberta al perill extern, que experimenta un ràpid desenvolupament socioeconòmic dins d'uns esquemes defensius²⁷, però també d'una concepció senyorial de l'espai²⁸, que delimita amb concreció el territori i ubica amb idèntica precisió els habitants per a la pressió exactiva i l'exercici judicial²⁹. Alhora, la xarxa castral esdevé, per una banda, l'indicatiu d'una societat que basa la riquesa en l'acumulació i l'expansió: els llinatges arrelats en aquestes terres noves s'envigoreixen i poden, en el segle XI, acarar-se als mateixos comtes³⁰. I, per altre costat, el domini comtal, sustentat en uns termes castrals que poblen i articulen un espai extret a la frontera, anuncia el triomf dels plantejaments d'ocupació expansiva de la societat cristiana per damunt dels musulmans, els quals, tot i integrar els eixos fluvials³¹, estendre's per les planes

properes a la ciutat³², inclòs el Mascançà³³, i pretendre tardanament incentivar el poblament limítrof³⁴, han confiat l'estratègia general a la intimidació de les saifes per a mantenir la frontera com una franja de buidor³⁵.

La castralització del segle XI

En encetar-se el segle XI, de cara a Lleida el veïnatge meridional i oriental dels castells temenats és un espai islamitzat. Entre Monmegastre i Montmagastre una línia de *husun*³⁶, perllongada a la vall del Llobregós³⁷, adverteix un territori endreçat segons els patrons musulmans. Dins d'aquest, les artèries fluvials han aplegat un poblament ben aprofitat³⁸, igualment present en valls com la del Sió³⁹, alhora que la plana mascançana s'ha cobert d'establiments agropecuaris⁴⁰ amb una població que, més enllà de la imbricació immediata amb la capital lleidatana⁴¹, s'estén vers l'est⁴² i es consolida en indrets com Guissona⁴³. Defensa⁴⁴ i desenvolupament agrari es confonen⁴⁵ en un espai que, tant per les tensions dins de la societat islàmica i sobretot amb Saragossa⁴⁶ com per la creixent proximitat dels oponents comtals, es mostra força castralitzat⁴⁷, generant una protecció a la que s'adapten la població i les seves activitats⁴⁸.

La fragmentació del califat, les disputes de llinatges i els enfrontaments fratricides en la cúpula dirigent entre Saragossa i Lleida marquen una nova època, en la que l'esplendor d'una cort lleidatana independent es compagina amb l'accentuació de les tensions internes i l'afebliment vers l'exterior⁴⁹. Coetàniament, en el costat comtal, la frontera ha envigorit senyors que no dubten a franquejar la línia de separació de societats, sigui per assaltar els dominis musulmans -Guillem de Mediona des de la Conca d'Odena i la Segarra històrica⁵⁰- o ja per a conquerir-los sota la invocació de l'aprisió, com fa el bisbe d'Urgell sobre Guissona abans del 1024⁵¹ o, prop de mitjan segle, Arnau Mir de Tost a Àgel⁵² procedent de la Vall de Meià⁵³. El creixent pes baronial, però, no pot continuar avançant sobre terres enemigues si no aplega els esforços comuns, tasca que sols podrà dirigir el poder comtal un cop consolidada la pròpia posició gràcies a les injeccions econòmiques de la mateixa frontera -les paries al llarg de la segona meitat de la centúria⁵⁴- i a l'adequació als nous plantejaments polítics i socials, segons s'imposa a mitjan segle a l'òrbita del comte de Barcelona⁵⁵ i en encetar-se el darrer quart a l'urgellenc⁵⁶. La concentració dels punts de decisió i la via diplomàtica defineixen la nova relació amb la frontera⁵⁷, de la que s'espera més or que no terra⁵⁸ i a la que s'agredirà en una direcció i en una mesura o altra segons l'ente-

sa política, tant desviant atacs conjunts -comtals i lleidatans- contra Saragossa⁵⁹, com tal vegada pactant l'estesa territorial del comte de Barcelona sobre el Mascançà superat mitjan segle⁶⁰.

En aquest context, els termes castrals es converteixen en idònies fórmules per a sargir un territori que es va arrencant als musulmans. Al comtat d'Urgell, la xarxa es basteix des d'uns eixos vertebradors que juguen un paper bàsic en el control, penetració i endegament del territori. A partir de la importància cabdal i central de Ponts, abans de mitjan segle s'han adoptat com a centres bàsics Oliola, Agramunt i Puigverd. Els quatre actuen com els puntals en l'organització del sector sudoriental del comtat, amb una petja que es perllongarà en l'ordenació territorial de la baixa edat mitjana⁶¹. Fora del seu pes efectiu es situa l'extensa plana de Guissona, que és endreçada sota les baronials mans del bisbe i l'Església urgellesa⁶².

L'expansió sobre el pla mascançà afavorirà, en canvi, el poder comtal. A mitjan segle el comtat s'ha estès sobre un espai físicament homogeni i humanament ocupat en el que, des d'orient, també s'hi ha endinsat el comte de Barcelona, cosa que imposarà establir una delimitació entre el comtat d'Urgell i el de Manresa sobre un territori d'una evident unitat física i coherència humana. L'establiment de la xarxa castral és immediata a l'arribada dels eixos vertebradors. Però l'escenari és ben diferent al que ha precedint, raó que impedeix aplicacions mimètiques dels castells termenats anteriors. D'antuvi, ara l'orografia ja no imposa delimitacions imperatives, a la vegada que el territori es mostra fortament organitzat, de tal manera que sovint allò que s'aprisia no són indrets de ningú sinó infraestructures abandonades per la població que havia donat vida i nom als llocs i a la regió, el *plano quod ab incolis vocatur Mascanciano*⁶³. Precisament aquesta zona, tant o més que per les seves construccions de caire militar⁶⁴, es distingeix pels característics centres agropecuaris on es sumen explotació agrària i defensa⁶⁵.

L'ocupació d'un espai definit per aquests elements contribueix a determinar el nombre elevat de termes castrals ara imposats, en general amb unes dimensions força reduïdes. El referent físic en la delimitació és constant, especialment en el costat obert a la frontera, però no sol tenir un pes determinant en la perfilació del terme, aspecte que es fa basar molt en les línies d'aprofitament humà. L'esquema de la centúria anterior -ocupació, termenament i progressiu augment demogràfic i roturador- ara accelera i gairebé barreja els elements, establint encara més simultàniament la incorporació territorial, l'establi-

ment de termes i l'explotació agrària. Per això la parcel·lació agrària incideix en la mateixa delimitació castral, amb una clara imbricació del sistema productiu i de l'establiment de l'organització territorial. Molts termes castrals adopten, així, unes formes allargades coherents no sols amb la direcció de l'ocupació sinó també amb el tipus de parcel·lació usual entre els nous ocupants. Aquesta incidència antropitzant per davant dels condicionants físics accentua la significació dels *signos et cruces* amb què delimitar els nous termes - *per ipsos terminos vel fixuras sive per ipsas cruces unde ego (...) terminavi*⁶⁶. Tanmateix, l'actuació no exhaureix pas la capacitat d'ocupació d'aquests indrets fronterers, la qual encara haurà de ser incentivada posteriorment.

En l'espai ocupat s'aprofita de manera molt decidida la infraestructura deixada pels anteriors ocupants, per la qual cosa l'absorció territorial consisteix en imposar *un canvi de propietaris, per dret de conquesta*⁶⁷ i convertir una terra presentada com a *inculta et destructa en culta atque constructa*⁶⁸. Això afecta tant explotacions agropecuàries com de protecció militar: el castell termenat de la *Guàrdia de Déu* es basteix sobre una fortificació islàmica, i el de Boldú sorgirà en l'aprofitament d'una zona d'ocupació andalusina prou diferenciada. Es poden reproduir llargues continuïtats -com a Castellnou⁶⁹- en tant que els musulmans també assumiren construccions precedents⁷⁰. Tots els elements d'anteriors ocupacions són reaprofitables, per bé que adaptats als nous criteris d'ocupació de l'espai. El fet que els cristians incorporin Lavandera⁷¹ i alhora li modifiquin la denominació -*illo alodio vocatum fuit a paganis Lavandera, nunc autem vocamus eum nos Bisilluno*⁷²- reflecteix, més que reminiscències i records de provinences anteriors⁷³, un rebuig coherent tant amb la voluntat d'anorrear referents previs per a un espai nou com amb la importació de criteris propis d'ocupació espacial i d'ordenament social. D'entrada, l'esquarterament complet ara imposat al territori esmicolat en petits districtes castrals difereix notòriament de la percepció espacial musulmana, malgrat que aquesta conegui tant el lligam amb la ciutat i les delimitacions de les almúnies com una dinàmica defensiva de creixent similitud⁷⁴.

Sobre aquests elements, els castells termenats configuren la base d'una societat que avança vers un control molt precís del territori i de la població inclosa. El terme del castell esdevé la unitat tributària i militar emprada per tots els qui estan abocats sobre l'espai. A cada entitat castral el senyor acorda amb el castlà -si cal pactant les convinences que definiran les respectives obligacions⁷⁵- una delegació que imposa a aquest el deure d'acudir en ar-

mes en ser-ne requerit pel senyor i de mantenir en condret la fortalesa, coses que, a canvi, li permeten l'accés a percepcions que solen començar amb el delme sobre la producció agropecuària de totes les propietats incloses en el terme castral⁷⁶. La immediata delegació de deures i drets comporta la ràpida aparició i allargament de la piràmide castlana, amb diversos castlans a cada castell -tres i quatre molt usualment, a vegades fins a set i vuit-, que es parteixen les obligacions militars calculades en cavalls armats segons l'equivalència a la porció de renda obtinguda, la qual variarà a cada castlania i es tractarà de precisar mitjançant les cavalleries⁷⁷. La possessió i suma de castlanies diverses es situa entre les principals fonts de riquesa dels barons. Constitueix una de les bases del grup nobiliari, que les gaudirà de manera acumulativa⁷⁸, tot preparant la seva funció com a renda per a les diferents capes altes de la societat⁷⁹.

El castell termenat, per tant, emmiralla i fomenta, alhora, una societat que s'expandeix militarment, que s'apropia, ocupa i defineix de nou el territori, que cerca el control exhaustiu de la població inclosa i del seu sistema productiu i que fomenta una pròpia organització piramidal. Defensa i extracció de renda s'articulen a tenor del castell termenat que, en definitiva, estableix el marc propi d'una societat feudal⁸⁰.

Amb una incidència plena i general, la noció de castell és assumida amb normalitat. En el llenguatge usual, s'identifica el castell i el terme, tal com es reflecteix en especificar ubicacions d'indrets i propietats. Per això fins i tot, per a parlar de l'edifici de la fortalesa, hom pot redundar referint-se al *castro de castello Acrimontis*⁸¹.

A partir d'aquests elements, entre els anys 1050 i 1080 el comtat d'Urgell ordena el territori actualment situat en la part septentrional de la comarca de l'Urgell i en el sector nordoriental de la del Pla d'Urgell mitjançant els castells termenats d'Agramunt, Aguilera, Almenara, Altet, Barbens, Bellver, Castellserà, Claravalls, Donzell, Espígol, la Guàrdia de Déu, Ivars, Linyola, Mafet, Montalé, Montclar, Montfalcó, Montmagastrell, Montsuar, Ossó, Peraltes, Puigverd, Sant Just (Llenguaiuta), Tarròs, Tornabous, Vallverd (FIGURA 1). El 1098, en la consagració de la canònica de Guissona, set d'aquests indrets -Barbens, Ivars, Bellver, Altet, Aguilera, Espígol i Claravalls- s'hi vehiculen eclesiàsticament, cosa que, tot i definir-se *extra terminos de Gissona*⁸², no deixa de reflectir la gran importància del terme guissonenc, estés fins a incloure, per l'oest, la Figuerosa, amb Conill i Riudovelles. En realitat, són dos models d'ocupació, reflex de dos moments en l'estat del

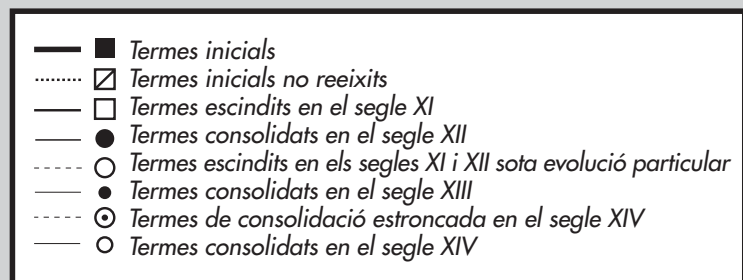
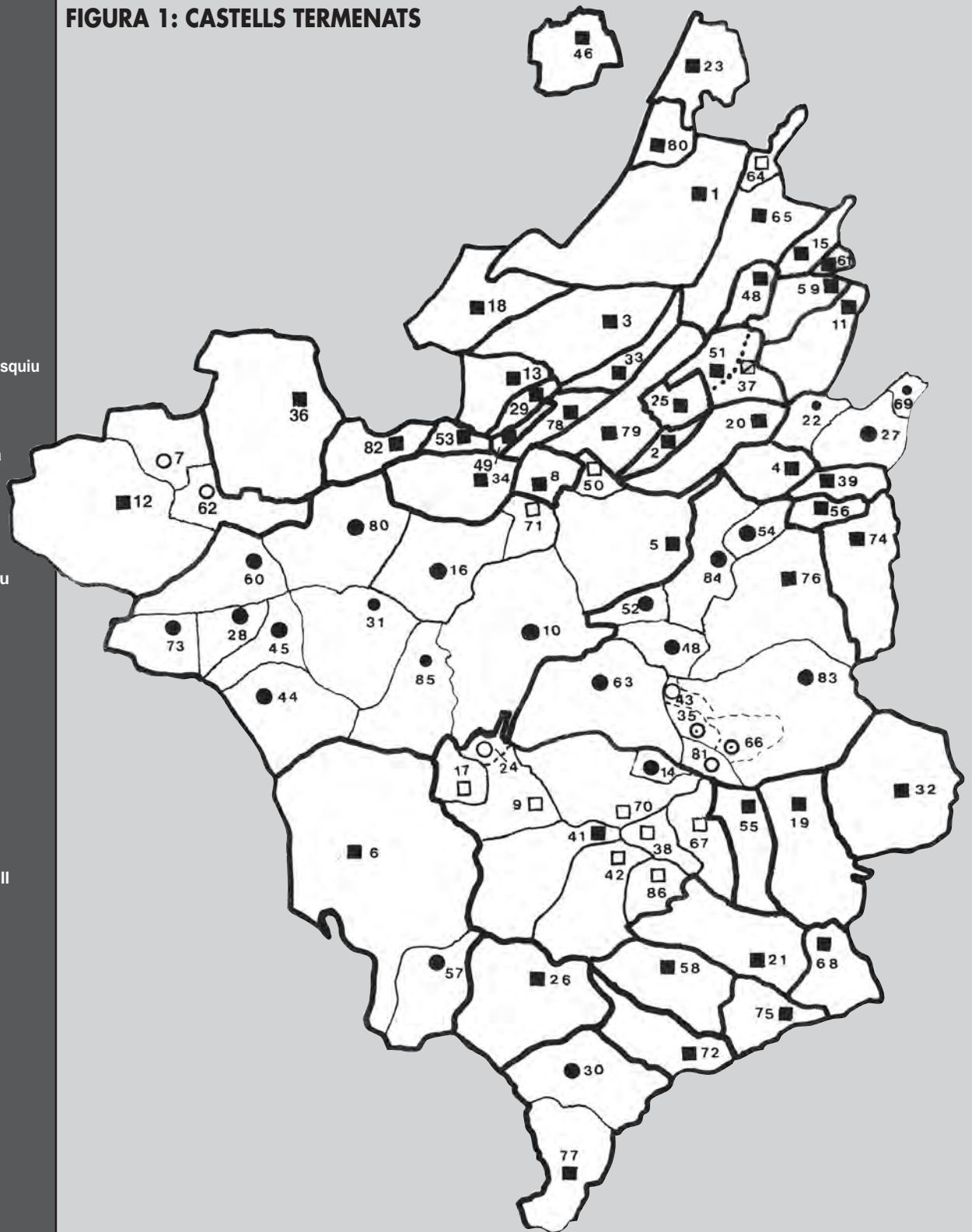
poder, prou evidenciats en el contrast entre, per una banda, la relació directa ara establerta per Ermengol III i, encara més, Ermengol IV sobre els diferents possessors d'uns termes castrals força reduïts i, per altra ben diferent, les creixents capacitats de l'Església urgellenca⁸³ en el seu extens domini sobre la plana de Guissona, consolidat abans de mitjan segle i mantingut enfront, si cal, del parer comtal⁸⁴.

Coetàniament, la marca d'expansió cerdana, el comtat de Berga, perfila els seus dos darrers castells termenats en l'actual Urgell: Ofegat i Lluçà. El comtat, que malgrat pretendre en part resseguir eixos viaris⁸⁵ no podia evitar un progressiu estrangulament entre els dominis urgellencs i manresans, aparentment semblava reprendre alè després de l'acord entre els comtes Ramon Guifred de Cerdanya i Ramon Berenguer I de Barcelona⁸⁶. Tanmateix, el contrast, entre la manca d'empenta fronterera d'un comtat cerdà més atent a l'envigoriment dels espais septentrionals i el fort abocament urgellenc sobre la zona, precipita la inviabilitat d'una demarcació que esta assolint un perfil artificiosos respecte a les línies socioeconòmiques que ràpidament es van imposant⁸⁷. En aquesta situació, de manera immediata, el *kastrum Luçano* és endreçat dins del comtat d'Urgell, com els veïns Canós i Cardosa, a l'actual Segarra. La vinculació urgellenca ve facilitada pel lligam amb l'església de Guissona⁸⁸, i deixa Ofegat testimonialment dins del comtat de Berga⁸⁹ (FIGURA 1). Aquesta relació, però, resta prou esmorteïda en la pràctica, perquè la dinàmica lliga de ben aviat tot l'entorn de manera força evident en les creixents relacions de propietats i de dominis entre les poblacions veïnes malgrat haver-se originat en entitats comtals diferents.

Al sud, el comte de Barcelona, en la seva marca d'expansió osonenca, el comtat de Manresa, també en traspasar mitjan segle s'adapta amb uns trets propis a una situació similar (FIGURA 1). D'entrada, estableix tres centres vertebradors: Cervera, Tàrraga i Anglesola, aquest absolutament obert a la frontera. El pes atorgat al eixos de vertebració i la relació entre el comte i el poder baronial faciliten un plantejament de partida que converteix els nuclis centrals en grans termes castrals: el terme de Tàrraga s'estén per vora 110 quilòmetres quadrats, i el d'Anglesola en suma 172. Aquest és ofert per Ramon Berenguer I a Berenguer Gombau, el qual aconsegueix l'adquisició d'un terme castral que, estés *ultra Cidamundum*, s'apropa decididament a Lleida⁹⁰. Anglesola gaudeix d'una posició central prou reflectida com a constant referència viària, encara mantinguda a final del segle XII, quan serà objecte d'estades reials⁹². El seu desenvolupament en l'onzena centúria

- 1.- Agramunt
- 2.- Aguilalba
- 3.- Almenara
- 4.- Altet
- 5.- Anglesola
- 6.- Arbeca
- 7.- Arcs
- 8.- Barbens
- 9.- Belianes
- 10.- Bellpuig
- 11.- Bellver
- 12.- Bellví
- 13.- Boldú
- 14.- Bompàs
- 15.- Castellnou
- 16.- Castellnou
- 17.- Castellsalvà
- 18.- Castellserà
- 19.- Ciutadilla
- 20.- Claravalls
- 21.- Colobres/Montesquiú
- 22.- Conill
- 23.- Donzell
- 24.- Eixaders
- 25.- Espígol
- 26.- Esplugu Calba
- 27.- Figuerosa
- 28.- Fondarella
- 29.- Fuliola
- 30.- Fullela
- 31.- Golmés
- 32.- Guimerà
- 33.- Guàrdia de Déu
- 34.- Ivars
- 35.- Lentisclell
- 36.- Linyola
- 37.- llenguaeixuta
- 38.- Llorenç
- 39.- Lluça
- 40.- Mafet
- 41.- Maldà
- 42.- Maldanell
- 43.- Malpàs
- 44.- Miralcamp
- 45.- Mollerussa
- 46.- Montclar
- 47.- Montfalcó
- 49.- Montalé
- 50.- Montargull
- 51.- Montmagastrell
- 52.- Montperler
- 53.- Montsuar
- 54.- Mor
- 55.- Nàlec
- 56.- Ofegat
- 57.- Omellons
- 58.- Omells
- 59.- Ossó
- 60.- Palau
- 61.- Peraltes
- 62.- Poal
- 63.- Preixana
- 64.- Puelles
- 65.- Ofegat
- 66.- Recot
- 67.- Rocafort
- 68.- Rocallaura
- 69.- Riudovelles
- 70.- Sant Martí
- 71.- Seana
- 72.- Senan
- 73.- Talladell
- 75.- Talat
- 76.- Tàrrega
- 77.- Tarrés
- 78.- Tarròs
- 79.- Tornabous
- 80.- Utxafava
- 81.- Valerna
- 82.- Vallverd
- 83.- Verdú
- 84.- Vilagrassa
- 85.- Vilanova
- 86.- Vilamanyaner / Vilet

FIGURA 1: CASTELLS TERMENATS

combina el pes rector del comte -el territori es limita per *ubi comes terminavi*⁸³ - amb el reconeixement i afermament d'una puixança baronial que es consolidarà precisament en aquestes contrades, de les que prendrà denominació⁸⁴.

Amb certes similituds, en les terres obertes en els extrems meridionals del comtat es generarà el castell termenat de Maldà, d'uns 75 quilòmetres quadrats, que contribueix a la puixança del vescomte cardonenc. A prop es genera el castell de Talladell i els arrengrerats en el curs del Corb previ a Maldà. En aquesta zona l'espai forma part d'una frontera més buida i desorganitzada, sotmesa a una major perfilació orogràfica, cosa que permet reprendre esquemes tradicionals per a crear els castells termenats de Guimerà, Ciutadilla, Nàlec i Rocafort. Més al sud, els de Rocallaura, Colobres, Tallat, Omells i Mata de Senan -aquest en l'actual Conca de Barberà- afronten amb el límit natural ofert per la serra del Tallat, en una transició cap a les terres de la Conca, de la que n'és mostra la presència dels Cervera en els tres darrers castells esmentats.

Les característiques generals de tota la zona -oberta a la frontera-, de l'espai -amb escasses determinacions físiques- i de la societat ocupant -un sistema social piramidalment abocat al control dels habitants- imposen una accentuació i un suport no sols estratègic sinó institucional i social dels castells termenats. Ja en la centúria anterior, els termes castrals es reforçaven sovint amb un dens complement estratègic de fortificacions menors, auxiliars i protectores de la població⁹⁵. Alhora, també en el segle precedent, les peculiaritats d'alguns castells termenats, amb nuclis menors inserits i de cert vigor per raons diverses, havien permès introduir la noció de quadra, tot diferenciant un sector del terme castral -Benviure respecte del castell de Montfalcó el Gros- o fins i tot emparentant noves formulacions, com és el cas de Vilallonga⁹⁶. Aquests plantejaments usals en el segle X, en l'onzena centúria esdevenen pràcticament sistemàtics. L'espai dels nous castells termenats és completament apamat mitjançant una subdivisió interna en quadres, en un nombre que sol ser de quatre o cinc -les quatre de Claravalls (FIGURA 2)⁹⁷ - i que en termes castrals extensos, com el de Tàrrega, es pot elevar fins a set (FIGURA 3)⁹⁸. Les quadres reproduïen els mateixos criteris d'ocupació que els castells, centrant defensa i població en un indret prominent⁹⁹ a l'entorn del qual es delimita amb precisió un terme mitjançant creus i senyals¹⁰⁰. Aquesta entitat menor facilita un desenvolupament ordenat i controlat del conjunt castral. El seu titular garanteix, davant del senyor del castell, tant la defensa com la distribució de l'espai agrari¹⁰¹. El receptor pot ser un cavaller del sèquit

del senyor, alhora que la concessió pot suposar el reconeixement d'una tasca ja endegada, com succeeix a Boldú¹⁰². Coherentment, no poques quadres s'identifiquen amb un andrònim, com l'Oliba Carnaca de Claravalls.

Tanmateix, les quadres no sorgeixen sols com una resposta a la frontera¹⁰³, a manera d'*entitats militars de colonització* que enquadren *camperols-guerrers a la reraguada*¹⁰⁴. Corresponen a la identitat d'una societat en vies de feudalització, que controla l'espai i els seus habitants des de la castralització. Per això les quadres afermen el propi pas al marge de l'allunyament de la frontera. D'antuvi, es mostren com nuclis de poblament arrezerats en una fortificació. Així es caracteritza un aprofitament de l'espai agrari des de la concentració del poblament, una morfologia d'hàbitat fortificat i un desenvolupament econòmic primari sota fórmules de control del volum de terra i el flux demogràfic.

La visió castral damunt d'un terme ben definit permet avançar vers la confusió terminològica: el 1082 Ramon Berenguer II estableix el *castro de Montealba cum terminis et pertinentiis in comitatu Ausonense in apenditio castris que vocant Tarrega*¹⁰⁵. Els termes castrals, per tant, s'insereixen progressivament. Per això, el 1075 es pot especificar respecte del *terminis de castro de ipsa Figerosa, qui est in comitatum Urgellitano in terminis de Guissona*¹⁰⁶.

En aquesta dinàmica, les quadres viuen, immediatament, evolucions diverses. Les ubicades en termes castrals extensos ben prompte van avançant cap a la fragmentació de la inicial unitat. El desenvolupament socioeconòmic i l'evolució senyorial es combinen com a principals estimuladors de la corrent vers la singularització. Aquests eixos els imposen velocitats diferents, com bé exemplifica el variat tarannà que van adoptant les diverses quadres targarines tot i que cadascuna d'elles ja rep, en el mateix segle XI, una consideració castral. L'evolució és reflectida en la percepció espacial: hom es referirà, per exemple, al *castro de Villa Crasa et de ipsa villa*¹⁰⁷. En realitat, la intensa castralització i la diversitat de situacions imposa una coetània dificultat per a definir els indrets *sive sint in castellis sive sint in quadris*¹⁰⁸. La confusió, en determinats casos, ja s'estableix d'entrada. És el que succeeix a Boldú i a Fuliola. El primer indret és definit el 1080 com a *quadra Poncii Dalmacii qui vocatur Bisulduni*¹⁰⁹, però des del primer moment desenvolupa un ple tracte castral. A costat seu, Fuliola és coetàniament oferta pel comte d'Urgell com a *quadra una iosum in marchia, in Mascançani plana, ultra castrum Almenara que ab ore omnium terre incolarum vocatur Folliola*, tot denotant una referència a la *Follia*

FIGURA 2: QUADRES DEL CASTELL TERMINAT DE CLARAVALLS

FIGURA 3: QUADRES DEL CASTELL TERMINAT DE TÀRREGA

situada just al sud¹¹⁰, cosa que no obsta perquè immediatament regeixi el propi territori com a terme castral.

La creixent ocupació del territori exigeix una especificació espacial més arranada, encara, que la derivada de la definició de quadres. Calen referents més específics i ben populars, com es percep, en la Tàrraga del 1082, en esmentar el *loco vocitato ad ipso Reger de Exerchavin*¹¹¹. L'apreciació de termes adopta, així, una contingut molt real. La percepció física o la petja d'un antropònim contribueixen a perfilar l'espai menor: es distingeix el Bullidor a Barbens o Rocabrúna a Miralcamp, per exemple. No es tracta sols d'una apreciació més detallada de l'espai, sinó d'un domini molt més especificat i complet, amb una visió fixada i de major exhaustivitat: al castell termenat de Tàrraga, per exemple, dins de la quadra de Verdú, es constaten amb plena identitat els termes de Bompàs, Pèlec, Malpàs, Recot, Lentisclell i Valerna¹¹²(FIGURA 4).

L'antropització d'aquests indrets implica, en molts casos, no sols un major aprofitament dels recursos agropecuaris sinó un increment de la densitat de poblament, amb la inherent consolidació de noves poblacions i, atesa la conjuntura fronterera i social, noves fortificacions¹¹³. L'ocupació dels termes menors, fins i tot establint una relació homogènia entre aquest i l'entitat superior, facilita un tercer nivell estable de castralització, com és clar en el cas de Valerna, tal com es defineix el 1080: *est autem predicto castro Valerna cum supranominata omnia in comitatum Auso-nense, infra fines castri qui vocant Tarraga, infra terminos vel diozesiis de castro que vocant Verduno*¹¹⁴.

Aquesta situació, més que una por a la frontera, és reflex del desenvolupament del sistema feudal d'ocupació i control del territori, allargant fins al paroxisme la castralització¹¹⁵. L'esmicolament dels termes és copsat per les percepcions populars de l'espai. Aquest és vist de forma molt precisada, alhora que les descripcions corrents a voltes dubten i erren en concretar determinats límits o en voler especificar la identitat dels referents termenals. En la percepció comuna, la vivor de les unitats espacials depèn sobretot del desenvolupament assolit per cada indret. Així, nombrosos termes van aconseguint un propi reconeixement sense requerir els embolcalls superiors, com es viu en el verdunenc *termino de Rechod* o, encara més, en el cas de Sinogues a Sant Martí. L'evolució d'aquest dinamisme socioeconòmic, les formes d'organització social i les singularitzacions en la possessió jurisdiccional condicionen evolucions molt diferents. Oscil·lant entre les diverses motivacions, alguns termes consoliden una identitat pròpia

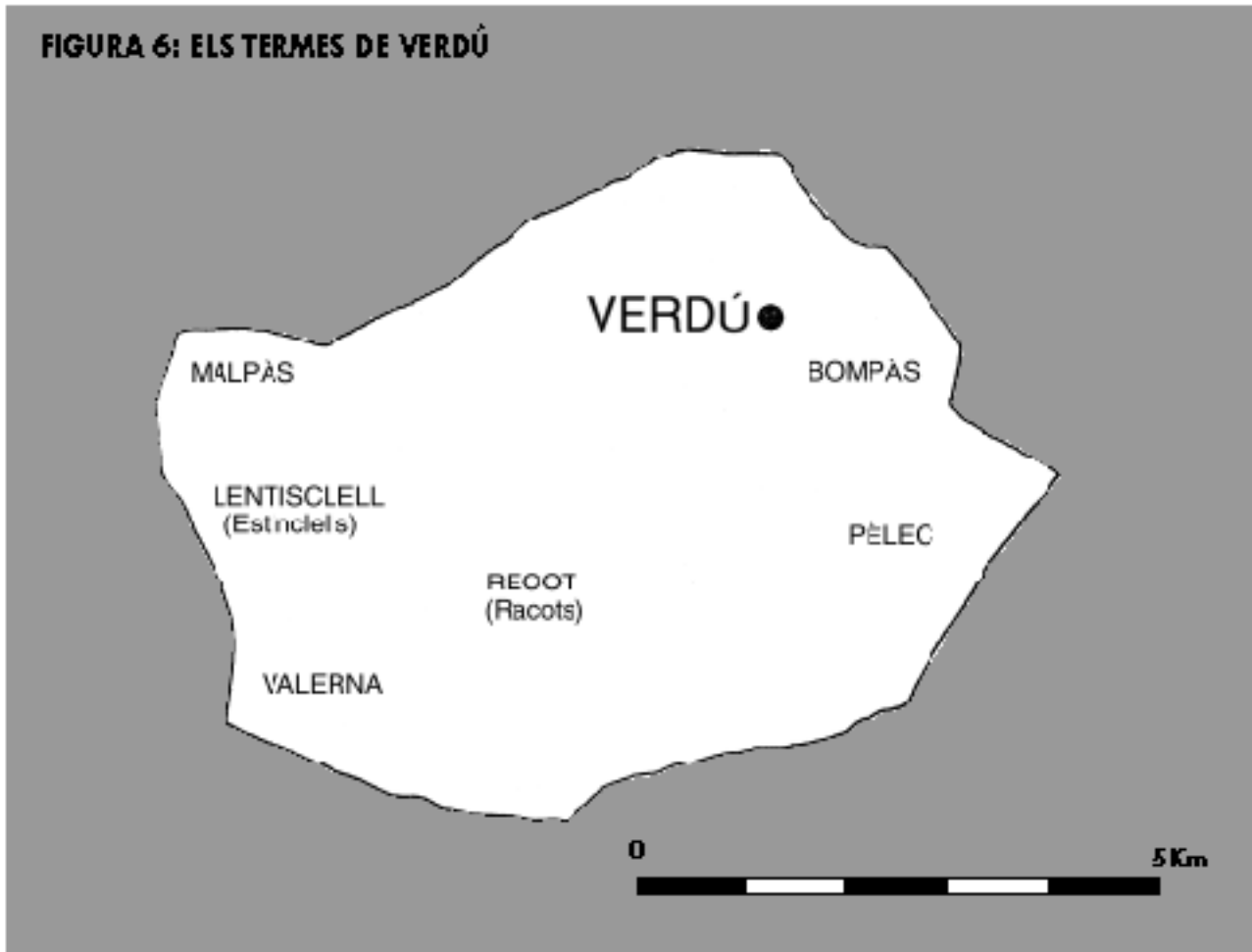
abans de cloure el segle XI. La singularització d'Eixaders permet definir, en l'inicial extrem maldanenc, l'àmbit on es pretén aturar la influència dels Anglesola. El propi dinamisme socioeconòmic atorga una especificació i una definició castral per a Bompàs¹¹⁶, que s'intensificarà, de manera evident en la centúria següent, a través d'una creixent relació amb Verdú¹¹⁷. De fet, en aquests moments, el general afermament dels nous nuclis de poblament i el millor control espacial, sobretot des d'una perspectiva interna, incentiven la individualització plena dels indrets. Maldà ho exemplifica prou bé: abans de cloure el segle l'extens terme consolida unes partions menors, concordant a Belianes i Castellsalvà amb una singularització senyorial, però en els altres - Maldanell, Sant Martí, Llorenç i Vilamanyaner (Vilet)- responent a una adequació als radis de cada població, sense cap ruptura en el domini. La permanent relació entre Maldà i Maldanell al llarg de l'edat mitjana¹¹⁸, de plena coincidència senyorial i, alhora, perfecta diferenciació termenal, exemplifica prou l'arrelament del plantejament en l'ordenació del territorial i no en la definició senyorial.

Aquesta concepció, que permet identificar la singularització castral amb la consideració endreçada i desenvolupada de l'indret, s'aplica de manera ben evident a Anglesola, on reben tractament de castell termenat els llocs de Montargull i Seana, mentre que l'extensió del terme castral anglesolà es manté sobre els indrets occidentals més afectats per l'obertura a la frontera. Alhora, la inclusió, dins de Seana, d'un ample espai també encarat vers occident reflecteix de nou el sistema d'allargament de la piràmide de dependència social com a estratègia per a ocupar l'espai i endegar-lo socioeconòmicament.

Les noves singularitzacions castrals es consoliden en assolir una definició territorial i un tracte exactiu propi, raó per la que generen les pròpies còrrues castlanes. En aquesta evolució, la relació amb el castell matriu es ressol de diferent manera segons els casos. En alguns, els castlans de la unitat originària retenen castlanies en les noves entitats, com fan els Maldà a Vilet. De manera més usual, els castlans del primer castell serveixen determinats drets, sobretot en el delme, com en l'emblemàtic cas de Tàrraga¹¹⁹. Des d'aquestes bases, les posteriors evolucions socioeconòmiques de les diferents quadres abocaran a unes variades situacions baixmedievales en les que es sancionarà l'evolució o, pel contrari, s'evidenciaran les fisures obertes, com succeirà de manera palmatòria en la relació entre Tàrraga i Verdú.

D'aquesta forma, l'afermament d'una població diferenciada, amb un control immediat de l'en-

FIGURA 6: ELS TERMES DE VERDÚ

torn rural -escenari del treball agrícola dels seus habitants- esdevé la base de les singularitzacions. La individualització imposada per un domini senyorial propi consolida la segregació, o l'aboca vers a tibantors i enfrontaments. És el que succeeix a Valerna, que des del mateix segle XI es singularitza amb una evolució pròpia que sols serà reblada jurisdiccionalment a la baixa edat mitjana.

Tot i compartir una mateixa dinàmica socioeconòmica, les evolucions vers la fragmentació de les inicials unitats castrals són menys freqüents en la zona urgellenca atesa la menor dimensió dels primers castells. Tanmateix, la consolidació d'algunes poblacions ha propiciat singularitzacions ja en aquests moments, com és el cas de Puellas, que aconsegueix una consideració castral pròpia al marge d'una primigènia pertinença a Puigverd.

La castralització del segle XII

Una suma de factors determinen el tarannà per a la marxa sobre la frontera en el segle XII: la imposició d'una dinàmica d'acaparació feudal

entre barons i nobles de l'entorn comtal; el triomf d'un cristianisme oposat, amb esperit de croada, a l'infidel musulmà, tal i com es fomenta des del papat i el monacat renovat; l'ascens del poder comtal, amb la progressiva consolidació del casal barceloní com a eix vertebrador del conjunt que ja s'encabeix sota el nom comú de Catalunya; l'accés als mecanismes de poder d'una emergent burgesia urbana, sobretot barcelonesa, amb clars interessos i contactes comercials a la Mediterrània; i la conjuntura diplomàtica, entre l'expansionisme aragonès i l'evolució musulmana. El caire bèl·lic i conqueridor que aquests trets infonen al vessant cristià contrasta amb les característiques del sector musulmà, on la cohesió que es pretén recuperar amb l'empenta dels almoràvits no retorna el vigor a Al-Andalus. L'embranchida almoràvida s'estavella prop de Barcelona el 1114, i tot i que encara aconseguirà frenar l'expansió comtal el 1126 a Corbins, només entrar a la dècada dels quaranta Al-Andalus es torna a esquerdar internament, cosa que facilita que la frontera es mogui novament, ara de forma definitiva, entre 1147 i 1148.

L'agonia de Lleida es perllonga al llarg de la pri-

mera meitat del segle. L'aïllament de la ciutat era angoixantment palesa a mesura que s'imposava la conquesta urgellenca de Balaguer el 1105, la caiguda a mans del vescomte d'Àger de l'eix del Farfanya amb Os i Castelló el 1116, la perfilació definitiva del comtat d'Urgell fins a Bellvís i l'establiment de la línia extrema de la demarcació barcelonina de Manresa entre Sidamunt, Arbeca i Tarrés (FIGURA 1), en coincidència amb la conquesta aragonesa de la cabdal Saragossa el 1118 i l'inici de l'organització del Camp de Tarragona per part del comte de Barcelona. La creixent emigració que va buidant la ciutat en les primeres dècades del segle¹²⁰ testimonia el comú albir d'un futur ben breu per a la Lleida musulmana.

Aquest mateix clima bèl·lic incita el caire castralitzat dels establiments humans en ambdós costats. Els nuclis cristians endegats en les terres de recent apropiació cerquen proteccions perquè *possitis vos defendere contra paganis et aliis malis hominibus ut Deus reddat Lerida a cristianis*¹²¹. En realitat, es prossegueix la combinació de defensa i desenvolupament en l'aprofitament socioeconòmic del territori. El 1139, en atorgar la recentment construïda torre d'Almenara -el pilar-, el comte pretén tant afermar un bon puntal defensiu com endreçar aquell extrem del terme d'Almenara i fomentar, atès el veïnatge limítrofe, *ullam melioracionem in termino de Agromonte*¹²².

Més lentament es cobreixen els extrems meridionals de la demarcació manresana. Quan el comte de Barcelona el 1139 es refereix a Bellpuig, bé que afectat per la retòrica usual¹²³ en referir-se a un indret ja ocupat¹²⁴, l'esmenta com *ipsam meam terram eremam quam vocant Puilos Rubials*, amb unes afrontacions que ressegueixen els termes castrals en els límits orientals i septentrionals però que prefereixen els referents físics en els occidentals¹²⁵. En realitat, els tres castells termenats que clouen el comtat de Manresa -Arbeca, Espluga Calba i Tarrés- malgrat rebre una prompta definició castral, no seran pròpiament estructurats fins després de la caiguda de Lleida, el 1148.

En aquesta data, la capital passa a les conjuntes mans dels comtes de Barcelona -que acabava de fer-se amb Tortosa- i d'Urgell, un any després d'haver trencat les fronteres coincidint amb la fi africana de l'imperi almoràvit. L'entorn de Lleida s'adaptarà als esquemes d'apropiació que les forces comtals ja havien aplicat prèviament en ocupar la plana mascançana i els eixos fluvials. En aquests àmbits, es rebia un espai islamitzat que no coneixia el quartejament en xarxes exhaustives però sí que s'organitzava mitjançant unitats ben delimitades, imbricades amb els nu-

clis urbans -Lleida, Balaguer, Fraga- i escenari d'una barreja inextricable d'aprofitament agropecuari i defensa. És el que al-Himiari descriurà com indrets amb *una torre o un refugi subterrani en què els colons es refugien en cas d'atac de l'enemic*¹²⁶. I és el que els cristians, copsant-ho com a granges o aldees¹²⁷, denominaran genèricament almúnies. Els nous senyors amb facilitat estableixen l'analogia d'aquests nuclis, presidits per una fortificació termenejada¹²⁸, amb les torres que des del segle anterior caracteritzen el paisatge feudal de la Catalunya septentrional¹²⁹. Per això, una idèntica realitat és referenciada com *almuniam de Valle Calente* o com *turrem de valle Calente*¹³⁰, de la mateixa manera que hom pot esmentar la *grangiam Avinganiam* o parlar de la *turris de Avingania*¹³¹. La dualitat aboca a una fàcil assimilació amb les quadres: *in comitatu Urgelli vel infra terminos de kastro Balagario, ipsa turre vel quadra*¹³². A partir d'aquest contingut dual, les almúnies seran ofertes des del seu vessant productiu¹³³ i des del tractament militar i fiscal característic de l'entitat menor inserta dins d'un castell termenat¹³⁴. De manera molt natural, les torres van essent atorgades amb les funcions, drets i deures propis de les quadres, tal i com fa Guerau de Jorba quan, després de rebre de Ramon Berenguer IV el castell termenat d'Alcarràs, atorga dins del terme castral *ipsam turrem que fuit de Pichato Mauro*, i tal com es viurà a Sudanell amb la torre de Montoliu. L'adaptació infon un sentit públic a unes entitats que sota la societat andalusina eren dominis privats¹³⁵ i determina unes fórmules feudals on la situació defensiva musulmana ja avançava vers els lligams de dependència¹³⁶.

La mateixa assumpció d'unes entitats ja existents i la forta antropització del territori esdevenen referents nítids en la percepció de l'espai. Les *turres* tenen un contingut termenal i els termes de cada indret semblen suficients per a referenciar els llocs. Per això, quan el 1153 s'atorga Bell-lloc no cal remetre's a cap estructuració castral, simplement es defineix l'indret entre els termes d'Avinavita, Pedrillons i Vensilló¹³⁷. Les mateixes identitats castrals es perceben amb dificultat: el 1111 en referir-se al castell termenat de Montsuar es dubte en la jerarquització dels tres nuclis inclosos en el terme, i s'acaba referenciant com *locum qui dicunt Mont Sossar et Seosela et Fulia Grossa*¹³⁸.

Tanmateix, el bagatge mental dels conqueridors requeria les unitats castrals enteses com a imprescindibles de cara a apamar bé el territori i establir la xarxa bàsica i completa per a desenvolupar el sistema jurisdiccional i exactor. Sobreposant-se a les dificultats pròpies dels nous àmbits, de manera immediata tot el territori s'enquadra en la xarxa castral. El con-

junt que requereix una nova organització és ben extens, incloent, ultra l'entorn immediat de la ciutat, tot l'espai estès més enllà de Castellldans, per l'est fins a l'extrem dels comtats, que restaven, des de 1126, ben definits però força desorganitzats, i pel sud fins el territori que espera *quando siat de cristianos Siurana*¹³⁹, cosa que succeeix entre 1153 i 1154, just després de tancar també el nucli resistent de Miravet¹⁴⁰.

Tot aquest espai nou s'organitza, doncs, un cop foragitat completament el perill musulmà. I tanmateix, el territori es cobrirà igualment de castells termenats i l'interior d'aquest es sargirà de quadres. Els primers s'erigeixen perquè *ipsum castrum siat poblatum*¹⁴¹ i les segones s'ofereixen a un cavaller perquè aquest hi construeixi, per exemple, *ipsa statica cum III bes-torres de petra et calce*¹⁴². Són, per tant, els elements propis de la concepció feudal del territori, en els quals es subjectaran els mecanismes de conceptualització de l'espai, d'estructuració jurisdiccional, de control de la població i d'extracció de la renda. De forma ben coherent, el senyor de Tarrés, Ramon de Boixadors, per a empentar el desenvolupament socio-econòmic d'aquest castell termenat quartreja el terme, entre 1151 i 1156, en quatre quadres: Vall Quadros, l'Espluga Roja, Torrelles i Fullea (FIGURA 5). En constituir-les, es servirà el format castralitzat i jerarquitzat per a estructurar el territori, incentivar el poblament i desenvolupar l'aprofitament agrícola dins d'uns termes ben coherents i atents al marc físic *sicuti aquas versunt*¹⁴³.

La xarxa castral, per tant, és completa. Ja en la represa bèl·lica de 1147 s'incorporen els castells termenats d'Alfarràs, Almenar i la Portella i es reprenen Corbins i Alcoletge, a més de Castellpagès i Aguilar. L'any següent, la caiguda de Lleida imposa abordar l'estructuració territorial amb dos vessants de dificultat, en tractar-se d'un espai densament ocupat i explotat i, alhora, inherentment imbricat i afectat per la irradiació de la capital. Les vies de projecció sobre els recursos de l'entorn i les interferències en les cobejances ralentinzen l'actuació. Cal arribar a 1155 perquè el terme de Lleida resti ben definit en una extensió d'uns 180 quilòmetres quadrats¹⁴⁴ (FIGURA 6). Lluny de la delimitació pretesa pels interessos posteriors, el terme de Lleida no deixa de ser extens, com pertoca a la puixança de la ciutat, ben abocada al control de l'espai agrari immediat.

El mateix patró castral estructura l'entorn del terme de la ciutat. En aquests moments inicials, per l'oest s'enllaça amb els castells creats anteriorment mitjançant l'establiment dels castells termenats d'Alguaire, la Saida, Cas-

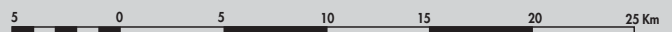
tell-blanc de Llitera (Malpartit), Sucs, Raïmat, Gimènells, Vallmanya i Montagut, conjunt aviat completat amb el d'Almacelles. Igualment, a l'est de la ciutat i en contacte amb els extrems comtals, es situen els castells termenats de Torregrossa, Juneda, Puiggròs i els Castellots, a més de Bell-lloc. També la torre de Vensilló rep un tractament castral arran de la singularització senyorial i terminal. Col·lidants -i en immediat conflicte- amb el terme de Lleida es situen, en aquests primers moments, els castells dels Alamús i Almenarilla. Semblantment, en els espais meridionals estructuren el territori els termes castrals d'Alcarràs, Sudanell, Vinfaro, Artesa, Remolins, Soses, Torres, Sunyer, Alfés, Aspa, Gebut, Sarroca, Alcanó, el Cogul, Granyena, Torrebeses, Aitona, Carratalà, Seròs, Massalcoreig, Lladercans i Maials. En aquests mateixos moments, tot el sector sudoriental resta encabit en tres termes inicialment molt extensos: Castellldans, Grana-della i Vinaixa (FIGURA 6).

Els diferents vectors de desenvolupament alteren el plantejament primigeni en la mateixa segona meitat del segle XII. Els límits, certament, lluny de mostrar-se inflexibles, evidencien una receptibilitat, reflex, en realitat, de tensions de capitalitat, de preeminència socio-econòmica i d'evolucions en el domini senyorial. Així, els extensos dominis d'Anglesola palesen tant la concepció patrimonial en escindir, el 1139, Bellpuig arran de la partió de l'herència d'Arnau Berenguer d'Anglesola com, ja traspassat mitjan segle i desapareguda l'obertura a la frontera, un context amb *multas contentiones et guerras* entre les dues branques familiars¹⁴⁵ i amb un ferm envigoriment dels diferents nuclis encabits, propici a convertir en castells termenats, a més de Sidamon, les torres de Mollerussa i de Palau, via aviat seguida per Utxafava, Fondarella i Miralcamp. Encara, just abans de cloure la centúria s'hi afegirà Castellnou, sorgit el 1179 dins del terme castral de Seana¹⁴⁶. El creixement de la riquesa feudal assentat en la progressiva acaparació de drets i rendes és ben evidenciada en la dinàmica dels Anglesola. A més d'abocar-se sobre Montperler, des de la penúltima dècada del segle XI detenten també les dues quadres meridionals de Tàrrega, Verdú i Preixana, fins que per via matrimonial el 1164 aquestes passen als Cervera¹⁴⁷. La pertinença contribueix a consolidar la noció castral de Verdú i a matisar la condició de Preixana, que a costat de la puixança verdunenca és vista com integrant no pas de Tàrrega sinó de Verdú¹⁴⁸. Les vinculacions mantingudes pels castllans targarins serven Preixana en una consideració castral pròpia, reblada després amb la diferent evolució en el domini d'ambdós indrets. Igualment, les aspiracions dels Anglesola sobre Mor¹⁴⁹ no generen però si con-

FIGURA 5: QUADRES DEL CASTELL TERRENAT DE TARRÈS

FIGURA 6: CASTELLS TERMENATS

—	LLEIDA	Vers 1155
- - - -	ALAMÚS	Inicials plantejaments castrals no reeixits
—	BORGES	Vers 1190
—	MARGALEF	Vers 1200
—	JUNCOSA	Primera meitat segle XIII
.....	LES BESSES	Tombant segles XIII-XIV
- - - -	ADAR	Segle XIV
▨		Espai cedit del terme de Castellots a la inicial dotació de Borjes

tribueixen a culminar la plena segregació castral de l'indret respecte Tàrraga, on, tot salvant els drets dels castlans targarins, ja s'havia articulat la pròpia còrrua castlana, sancionada el 1178 amb la convenença entre *ipsi milites de castro de Mor i domino suo Ildefonso, Aragonum regi*¹⁵⁰. L'arrelament de la població i de l'aprofitament socioeconòmic i la singularització en el domini senyorial també incideixen sobre Montalbà i Montperler, que, a l'igual que les altres quadres targarines, ara mostren una plena singularització castral, combinant les particulars piràmides castlanes i el respecte als drets servats pels detentors del castell de Tàrraga.

Incentivar els nuclis dels àmbits comtals es reitera en aquesta segona meitat del segle XII en què ja no es temen escomeses musulmanes i si, en canvi, que es malfia de l'atracció de la població per les noves terres lleidatanes. Per això ara Ermengol VII d'Urgell fomenta Bellcaire el 1157¹⁵¹ i atorga cartes de poblament tant a Agramunt el 1163¹⁵² com a Balaguer el 1174¹⁵³. S'està entrant en la competitivitat entre poblacions i senyories a tenor dels eixos de pressió vilatans. És el moment d'incentivar nuclis puixants a la ratlla d'un domini oponent. En part batega aquesta pretensió en el foment que, a costat dels expansius dominis anglesolans, Alfons el Trobador infon a la Vilagrassa que el 1185 és beneficiada amb la carta de poblament¹⁵⁴. S'afermen, en realitat, els nous vectors socioeconòmics d'articulació del territori des de les puixances vilatanes, al marge fins i tot de la pertinença jurisdiccional. Per això, la concessió a Vilagrassa configura la pròpia preeminència ja no sols enfront d'Anglesola sinó, sobretot, de Tàrraga, nucli amb el que ara el *termino de Villa Grassa* es pretén equiparar en rebre el tractament *sicut melius habent homines Cervarie et Tarrege*¹⁵⁵, cosa que equival a sancionar la plena segregació del terme castral originari. L'explícit impediment que *non mittam super vos baiulum de Tarrege*¹⁵⁶ no deixa d'escolar el caire competitiu que no farà més que agreujar-se a mesura que arrelin les línies de creixement baixmedievals¹⁵⁷.

La puixança de Vilagrassa, que cerca refermar la pròpia identitat enfront de la inicial matriu targarina és, en realitat, reflex de la sinèrgia general arreu del país. Al llarg de la segona meitat del segle XII s'imposen fórmules de concentració de poblament procedents d'una suma de factors diversos. No sols és l'emergent empena urbana, la puixança dels sectors secundari i terciari i la formulació d'expressions de solidaritat col·lectiva sinó, alhora, la creixent tensió feudal, la forta pressió senyorial i els nous esquemes de producció i control de la renda i els pobladors, així com l'aferma-

ment de les vies de possessió de poder tant entre barons com en el novedós poder reial¹⁵⁸. La intersecció d'aquest conjunt d'elements envigoreix les concentracions de poblament i les singularitza, tot fonamentant nous nuclis i fins i tot individualitzant unitats específiques. No és casual, doncs, que amb celeritat determinades quadres arrelin una immediata definició castral, amb l'adaptació dels propis plantejaments castlans, com és el cas de Fulledda escindida de Tàrrés. Alhora, dins del mateix clima general, cal estructurar tot el conjunt de terres noves esteses des de Lleida fins a la costa tarragonina¹⁵⁹. En els anys 60 del segle XII els grans termes castrals sudorientals es fragmenten a l'entorn de nous castells terminats que actuen a manera de nuclis centradors de població: d'Arbeca sorgeix els Omellons, dels Castellots s'escindeix Borges i de Vinaixa es separen els castells terminats del Vilosell i l'Albi, evolució immediatament continuada amb la partió d'aquest per a donar pas a un castell de Cèrvoles envigorit en l'especificitat física i en el domini de Poblet. L'extens Castelldans a la darrerria del segle es desprèn del sector septentrional del terme, on sorgeix el castell terminat de Puigverd, del qual ben aviat es separa, ja entrant al segle XIII, Margalef, que passa a centrar el propi districte castral.

En realitat, Castelldans, que havia gaudit d'una posició preeminent dins del domini islàmic¹⁶⁰ i que sota presència cristiana encara havia rebut l'estada reial d'Alfons el Cast¹⁶¹, aviat palesa una capacitat de desenvolupament demogràfic i econòmic molt limitada, minvant, per tant, l'àmbit rector espacial que abocarà a noves escissions en traspassar la centúria i consolidar-se les vies castrals de Juncosa i l'Albagès. Aquestes línies s'accentuen en coincidir amb alteracions en la possessió del domini, com ja a inicis del segle havia demostrat la Figuerosa en separar-se de l'inicialment extens terme guissonenc, tot afermant la pròpia còrrua castlana sota dominis aliens, i fins i tot oposats, als possessors de Guissona.

La manca d'incidència sobre el territori, tant per la incapacitat de marcar-lo socioeconòmicament com pel manteniment d'una identitat senyorial, estroncarà algunes possibles línies de ruptura. Es el cas de Montmeneu, d'escassa empena socioeconòmica i d'identitat senyorial amb Serós, que s'integra plenament dins d'aquest terme castral malgrat una arrelada i inicial personalitat, expressada des del primer moment a nivell eclesiàstic¹⁶². Similarment, les disputes entre Alguaire i Vila Ratera respecte de l'ubicació d'aquest indret s'acaben quan la unitat jurisdiccional d'ambdós indrets imposa la plena integració de Ratera dins d'Alguaire, estroncant afanyos de separació.

La ràpida progressió de poblacions desenvolupades dins d'una línia socioeconòmica expansiva també pot respondre a una adaptació espacial per una explotació dels recursos agropecuaris millor que no pas els inicials assentaments, especialment quan aquests coincideixen en zones relativament esquerpes. És el cas de la *fortitudine que ibi est in loco vocato lo puig del Tallat qui olim vocabatur lo puig Colobres*, que ja a mitjan segle es veu no sols depassada sinó substituïda pel nucli de Montesquiú, imposant un complet canvi en la denominació -*termino Colobres qui vocabatur Montesquivo* s'especifica ja el 1164¹⁶³ - sense que en siguin afectats els termes, cosa que permetrà advertir, el 1219 que el castell Colobres és aquell *vuy dit Montesquivo*¹⁶⁴.

En definitiva, és la mateixa empenta socioeconòmica i l'evolució en el domini dels indrets allò que altera les atraccions i, corol·làriament, pot generar tensions entorn a les delimitacions termenals. On aquesta dinàmica es viu amb major consistència és al voltant de Lleida. L'empenta urbana col·lideix en la definició territorial en dos extrems. Per l'est, Lleida s'imposa a Artesa en la disputa pels llocs de Grealó i Vinatesa. De manera encara més contundent, la ciutat aconsegueix, el 1200, integrar dins dels seus límits els inicials termes castrals d'Almenarilla i els Alamús. Ben diferent és la resolució de les tensions territorials en l'extrem nordoccidental del terme de la ciutat, caracteritzat pel ric aprofitament agrícola de les terres aleshores conegudes com Segrià. Pròpiament el terme de Lleida encabia aquesta zona, fins a la Torre de Tabac, per bé que es palesava una manca de cohesió territorial amb la ciutat, arran de tractar-se d'un conjunt fragmentat per una successió de torres, cadascuna d'elles identificada amb si mateixa: els indrets s'ubiquen en el terme de cada torre, no pas en el de la ciutat. Les variades evolucions en drets i rendes accentuen aquesta línia, accelerada per la puixança i arrelament dels diferents possessors, des dels emergents burgesos a nobles, passant pels templers. L'equiparació als tractaments propis de castells termenals esdevé una via accentuada que porta a la singularització castral, ja a la fi del segle XII, d'Alcanyis, Rosselló, Torrefarrera, Torre Grallera, Torre-serona, Benavent i Alpicat, a més de Riudovelles i encara de Tabac, aquest sotmès a una evolució més particular que l'ataçarà vers Alguaire, amb qui formalment s'imbrica el 1318¹⁶⁵.

De fet, la dinàmica no pot deixar de ser conflictiva, atès que hi entren en joc la capacitat d'exercici jurisdiccional i exactiu. Ja algunes delimitacions inicials propicien significatives discussions, com succeeix entre els Cervera i els templers pels límits de Margalef i Vensilló el 1178. Les divergències arran de les divisions

de termes no poques vegades s'allargassen, a vegades a partir de disputes molt concretes. Així, entorn de les propietats dels Timor es genera i perllonga la discrepància respecte dels límits entre l'Albi i Cèrvoles, que requereix l'arbitratge de 1192¹⁶⁶. Les noves entitats castrals han de reprendre les fórmules feudals d'arrelament de les castlanies, amb l'inherent vincle de fidelitat i la cessió de la corresponent porció de renda -*habeatis cavaleros quomodo homines extimarant que abere poscatis in nostro servicio*¹⁶⁷-. Escatir els drets castllans més enllà de la percepció del delme no sols aboca a una casuística sinó que comporta dificultats emergents especialment en un moment en què es generen tensions entre senyors i castllans arran de la pretensió d'aquest de millorar l'accés a la creixent pressió exactiva dels primers¹⁶⁸. En aquest context, la combinació d'interessos esclatats entorn de la gestió de propietats, l'extracció de renda castllana i les exaccions senyorial va accentuant les diferències entre dos escindits de Castellldans, l'Albagès i Juncosa, per la pertinença de la Sisquella, la qual es defineix dins del darrer a partir de la sentència arbitral de 1226¹⁶⁹, malgrat que el 1197 el poblament s'efectuà des del primer¹⁷⁰. Les discussions poden arribar a ser ben contundents i allargassades: les discrepàncies per a escatir els límits entre el Vilosell i l'Albi arriben a les corts reial i pontifícia. En determinats casos l'evolució del domini senyorial propicia modificacions termenals importants: vers el 1206 del terme castral dels Castellots s'extreu la part que passa a engruixir la primera dotació termenal de Borges (FIGURA 6). Ja en els moments inicials alguns dels primers termes hagueren de ser retocats arran de les diferències palesades en els moments d'estructuració del territori. Així, a mitjan segle l'extrem meridional del terme de Tarrés, la quadra d'Esplugu Roja, esdevé zona de col·lisió amb l'articulació de l'espai des de Vimbodí, que s'enfila amb naturalitat per les valls del Milans i del que serà conegut com a barranc del Corregó. La ràpida escissió a favor de Vimbodí¹⁷¹, haurà de ser aplicada amb el respecte a tots els drets previament establerts sobre l'indret des de Tarrés¹⁷².

El conjunt, bé que fitat als vectors de la pròpia evolució conceptual i amarat d'un afany de nitidesa característic dels interessos en joc, es presta, entre els coetanis, a escolar algunes dubitacions, inexactituds i fins i tot errades en situar indrets, algunes vegades de forma interessada i sempre en relació amb les emergències dels diferents llocs. En general, els diversos esments reflecteixen els centres puixants i, contràriament, refermen els lligams dels altres. Així, la relació inicial de Verdú amb Tàrraga es dilueix fins al punt que el 1129 en *ipsum kastrum de Verdu* hom pot establir *ipsas*

*quadras qui sunt in ipso terminio Verdu*¹⁷³, mentre que el *terminum Montespestularii*, inicialment partícep de la mateixa condició de quadra targarina, el 1174 continua essent definit per Alfons I *in comitatu Minorise in terminum de castrum de Tarrega*¹⁷⁴. La imatge global comporta la percepció espacial d'un paisatge feudal on, com és diu a Llenguaeixuta el 1183, la vila és acompanyada pel castell *turris tocisque termini sui*¹⁷⁵. Tanmateix, la percepció popular destaca, en aquests moments, els castells de natura més arrelada. Per això hom es remet als continguts castrals en referir-se a Preixana o Vilagrassa, per exemple, però en tots ells l'esment sovint es centra en la noció termenal mentre que en referenciar l'espai targarí esdevé més freqüent parlar del *terminio chastri de Tarrega*¹⁷⁶.

El castell termenat en el desenvolupament baixmedieval

Els elements que han empenyat el desenvolupament del segle XII penetren en la tretzena centúria recolzant els diferents sectors de la societat. Les viles s'afermen com a eixos vertebradors del territori a través d'una emergent oligarquia que projecta els seus interessos sobre l'entorn. En aquest espai rural també hi situa les bases un envigorit grup baronial i noble. Ambdós cercaran traduccions polítiques per a la respectiva puixança social i econòmica, mentre que la corona reial busca els puntals on afermar una capacitat superior. La dinàmica es reflecteix en l'espai menor, per la creixent obtenció d'indrets per part de burgesos, pels conflictes entre veïnatsges senyorials, per les discrepàncies sobre els continguts dels dominis i, cada cop més en el segle XIV, per la marxa vers possessions amb plena jurisdicció. Per a precisar aquestes evolucions, el castell termenat es consolida en la seva funció d'entitat local menor: tot l'espai encabít és el que es cedeix en possessió o en jurisdicció, de tal manera que donacions parcials imposen partions de les inicials unitats castrals. D'aquesta manera, el castell termenat esdevé espill de l'ascens de la burgesia, de l'arrelament progressiu dels barons i la capacitat nobiliària, de l'evolució del domini reial i, en definitiva, de la situació del poder a la Catalunya que endega una definició unitària des de la suma d'aquests vectors.

D'antuvi, la projecció de Lleida sobre un entorn densament aprofitat imposa una percepció concordant amb la imbricació socioeconòmica -*quadam vineam in territorio llerde in termino de Boxados*¹⁷⁷, per exemple, es diu el 1223-, per bé que obligadament respectuosa amb les diferents emergències locals. Els nous centres aconsegueixen atraure i lligar altres

indrets d'aquest esmicolat territori: Alendir s'insereix dins de Benavent, i Torrefarrera aconsegueix incloure les torres del Bru i de Vallseguer, sumant-hi poc després les de Pujalt i Oromir, dinàmica culminada, al segle XIV, en afegir-hi la de Grallera (FIGURA 6). Les particulars vies senyorials i topades significatives, com les generades, sobretot, a l'entorn de l'aprofitament de l'aigua, contribueixen a singularitzar nítidament aquests termes respecte de Lleida, malgrat els naturals vincles superiors de capitalitat urbana. De fet, en aquests moments, amb els extrems del terme de la ciutat molt singularitzats a través dels diferents patrimonis i evolucions particulars -per una banda amb els nuclis de Vilanova de Fontanet, el Palau, Albatàrrec, Albarés, Rufeia i la Cogullada, més els Alamús i també Almenarilla, i per altra amb els termes de l'Astor, Grealó, Femosa, Vinatesa i Pedrós, fins i tot apropant-se a consideracions castrals com succeix a Torres de Sanui- el govern de la ciutat cerca altres fórmules de control del territori, més enllà de la mera definició termenal.

Precisament, el segle XIII incentiva el creixement de nuclis rurals i la seva individualització, arran de la dinàmica socioeconòmica expansiva i l'aparició de nous àmbits de possessió i d'inversió. És un context ben favorable a la partió dels termes castrals fent-ne sorgir de nous, sobretot en el cas de coincidir amb el reconeixement de la singularització d'un domini senyorial. Aquesta és la via per la que en el tombant vers el segle XIII Margalef es segrega castralment de Puigverd, culminant una particularització termenal ja ben perceptible en les dècades immediatament anteriors¹⁷⁸ i poc després seguida per Vinferri. L'escissió culmina el tarannà particular afermat en la coherència del domini sobre un espai nítidament unificat. Per això els processos solen ser progressius: dins l'inicialment extens terme de Castellldans, després de l'escissió de l'Albagès i Juncosa en encetar el segle XIII, la singularització de Miravall culmina en un veritable nou terme castral en el tombant del XIII al XIV, de la mateixa manera que les Besses es mostra ben singularitzat a la segona meitat de la tretzena centúria però no consolida la seva escissió fins a la següent.

L'engrandiment de nuclis i l'establiment de nous equilibris territorials pot també comportar el reconeixement d'un terme castral entès com una estructuració més adient sense haver de modificar el domini senyorial. És el que es continua aplicant en els dominis dels Anglesola, que atorguen caire castral als termes, ben perfilats a la segona meitat del segle XII, de Vilanova de Bellpuig i de Golmés. En ocasions la separació es planteja des de la disputa per l'ús de recursos naturals -pas-

tures i aprofitament de l'aigua sobretot- en un context de malfiança entre el nucli emergent i el centre tradicional, a voltes compaginat amb tensions entorn de l'ordenament territorial i la percepció de les rendes. Per aquestes raons Cervià ja es distingeix castralment de l'Albi amb anterioritat a la separació senyorial, efectuada a inicis de la catorzena centúria, cosa que permet, abans de mitjan segle XIV, consolidar la identitat castral de Cervià.

La projecció territorial de les evolucions socioeconòmiques facilita el sorgiment de nous castells termenats que contrasten amb el decaïment dels nuclis matrius, tal com succeeix a Utxesa respecte de Gebut. En altres casos no es genera una escissió, però l'evolució en el domini senyorial imposa una modificació en la visió del territori: el castell de Massalcoreig va essent arraconat com a referent estructurador del propi terme a partir de la donació reial de 1213 al domini abacial de l'Escarp.

L'espai menor també reflecteix el gran trasbals viscut al comtat d'Urgell entre 1208 i 1280. La llarga crisi que redefinirà els continguts territorials de l'entitat¹⁷⁹, facilita moments de buidor de poder aprofitats perquè determinats nuclis menors assoleixin tractaments plenament propis -Conill i Riudovelles en separen ara de la Figuerosa- però també per a propiciar veritables absorcions de termes menors, com succeeix amb Llenguaxeta, que es fusiona amb Montmagastrell, evitant així còrrues castlanes on l'extracció de renda no podia altra cosa que ser massa limitada.

Sense els factors concomitants, la sola singularització d'indrets no imposa la fragmentació, com demostra el castell de Joncosa¹⁸⁰ sobre *omnibus hominibus presentibus et futuris de lonchosa, dez Torms et dez Soleraz*¹⁸¹. Semblantment, la generació de nous nuclis en el tombant del segle XIII al XIV, ben usual en els dominis baronials¹⁸², tampoc no comporta en si mateixa noves entitats castrals, com és clar en fomentar, el 1302, el poblament d'Almatret sense desvincular el lloc del terme de Seròs¹⁸³.

Fets com aquest exemplifiquen la incidència en aquestes contrades de la dinàmica de concentració de població, continuadora de les traces que, en el primer terç del segle XIII, culminen les línies encetades en la centúria anterior pel que fa a foment de nuclis de poblament castralitzats i substituïts d'una dispersió poc pràctica tant per a la protecció com per al control de la població encabida. Per això, el 1231 el Temple agrupa el terme de quatre torres -Amata, Forcada, Belfort i Riudovelles- a Vilanova de Segrià, *la villam vocetur Castrumnovum*¹⁸⁴. En la mateixa tendència, bé que amb altres particularitats, la Vilanova de

Corbins¹⁸⁵ assoleix un tractament castral en absorbir els anteriors termes d'Aguilar i Castellpagès.

La funció del castell termenat com a indicatiu d'unitat jurisdiccional obté un ple i significatiu relleu quan, en el segle XIV, s'accentuen les alienacions de patrimoni a carta de gràcia i es produeix una generalitzada mobilitat de possessions amb cessió de tots els drets. Ultra la consolidació dels castells existents, la singularització jurisdiccional d'indrets menors a un castell termenat comporta la necessitat de noves ereccions castrals. D'aquesta manera, en el segle XIV, la consideració de castell termenat per a Carregó significa la separació de la part meridional de l'antic terme de la Portella, alhora que, en el comtat d'Urgell, tant els Arcs com el Poal culminen l'escissió de Bellvis, de manera no gaire diferent com també ho fa Adar respecte de Llardecans -fomentada per la carta de població de 1314¹⁸⁶- i la Manresana de Juneda. La minva de la capacitat socioeconòmica d'una segona meitat del segle XIV que imposa greus dificultats demogràfiques i econòmiques, acabarà manllevant la consideració de castell termenat d'aquests indrets petits, com també succeirà a altres nuclis rurals decreixents com Carratalà i Vensilló.

Els reconeixements de cessions de drets menors i parcials sobre àmbits territorials dins del castell accelera l'evolució de la noció de quadra. Les velles quadres del moment de l'ocupació han evolucionat segons les diferents circumstàncies socioeconòmiques i jurisdiccionals: d'algunes s'ha perdut, ja en la baixa edat mitjana, el record i el nom -Pet d'Ovella de Claravalls, Rocabrúna d'Agramunt...- mentre que altres s'han consolidat a manera de noves unitats castrals, com és el cas de Montoliu només entrar al segle XIII, amb una escissió respecte Sudanell afermada en rebre una pertinença senyorial diferenciada.

A la baixa edat mitjana, la noció de quadra es manté per a identificar els indrets termenats amb capacitat de jurisdicció menor dins d'un nucli castral, obrint, sota aquest comú denominador, una diferent gamma de situacions¹⁸⁷. Les definicions dels segles precedents es poden interpretar amb alteració dels continguts per a esdevenir armes en els nous conflictes. El nucli emergent de Verdú, amb afany de teixir una particular capitalitat sobre l'entorn i amb punts de fricció cap a Tàrrega entorn de l'ús de pastures i l'accés a propietats, avança vers una col·lisió ben oberta en l'inici del segle XIV. En aquesta situació, el govern local de Tàrrega pretén que els ordenaments i contribucions municipals es compleixin a Verdú perquè és una quadra targarina, cosa negada pels verdunencs, que cerquen un ple reconeixement

ment castral en concordança amb una puixança ben arrelada que els porta a cercar una diferent adscripció no sols de cara les vegueries reials sinó també vers els deganats eclesiàstics, per bé que sols la plena separació jurisdiccional, sota el domini baronial de Poblet¹⁸⁸, consolidarà una noció castral pròpia i diferenciada¹⁸⁹.

En realitat, les circumstàncies socioeconòmiques i jurisdiccionals imposades a partir del segle XIV es converteixen en sedàs per a les evolucions de les castralitzacions de quadres i de termes menors que es venien accentuant des del segle XI. A Verdú, els termes ja singularitzats i àdhuc castralitzats en l'onzena centúria permeten, després de parlar de quadres en el segle XII, familiaritzar en el XIII el tractament castral per als nuclis de Lentisclell (Estinclells), Valerna i Bompàs¹⁹⁰, als quals sols parcialment s'hi afegeix Recot (Racots)¹⁹¹ i s'hi esmunyeix completament Malpàs. Aquest indret, tot i evidenciar un arrelat terme en el segle XI, no s'aferma en la dotzena centúria com els seus veïns, fins al punt que en el segle XIII el seu terme està plenament absorbit per Lentisclell, amb una identitat prou completa com perquè en entrar a la catorzena centúria no es recordi l'antiga adscripció¹⁹². En tots els que consoliden la nova definició castral s'havia reproduït la problemàtica de redefinir els drets de castllania, cosa que es pretengué resoldre en dos sentits: per una banda reservant els dret bàsics dels castllans primigenis i, per una altra a voltes complementària, ubicant ells mateixos en noves castllanies. Això facilita diferents tibantors, tant entre els castllans com per raó dels diversos dominis senyorials que s'hi entrecreuen, amb els respectius interessos. La situació, per exemple, permet als Peramola reconvertir els seus inicials drets castllans¹⁹³ en castllanies sobre Tàrrrega, Verdú i Recot, i als Tàrrrega, com a *castllans de Tàrrrega*, servir drets en *lo loch, vila e termens de Verdú e de Valerna e en tots los lochs assitiats dins los termens de Verdú*¹⁹⁴. Es retrata, en realitat, un camp feudal on el mateix sistema aboca a la complexitat en la definició territorial a mesura que pretén estrènyer el control sobre la població i les rendes. De tota manera, sols una densitat demogràfica i un ple rendiment econòmic poden perllongar un plantejament basat en la creixent fragmentació espacial. Per això, la recessió del segle XIV no sols sanciona la inviabilitat de Recot, sinó que limita la capacitat de futur per a Lentisclell¹⁹⁵ i acaba afectant les possibilitats de Bompàs. En definitiva, estrangula les línies d'afermament castrals i, en aquest àmbit verdunenc, sols Valerna culminarà la plena consolidació com a castell termenat¹⁹⁶. Aquest antic terme de la quadra de Verdú ha afermat no sols una identitat de poblament en un es-

pai físic homogeni - reduint l'extensió inicial¹⁹⁷ al fondo de Sant Julià amb les diferents comes- sinó un domini específic, primer amb els Anglesola i des de 1273 sota l'abadiat de Vallbona, que en la col·lisió amb el senyor de Verdú, el monestir de Poblet¹⁹⁸, afermarà una plena escissió sancionada en la sentència arbitral de 1379¹⁹⁹.

El recorregut evolutiu i els drets en joc expliquen les confusions i disputes sobre la condició de castell termenat dels diferents indrets. És també en el segle XIV, el 1330, que el rei encomana indagar l'extensió correcta del castell termenat de la Figuerosa perquè un cop sacionada, el 1325²⁰⁰, la seva inclusió a la vegueria targarina en contra del parer de Cervera, ara Tàrrrega justifica la demanda sobre Canós, Riudovelles, Montcortès, Aranyó, Muller i Cardosa al·legant la seva inclusió dins del mateix terme castral²⁰¹.

L'evolució (FIGURES 1 i 6) mostra els drets castllans convertits en rendistes fonts d'inversió per a barons i per a burgesos²⁰² i els deures militars inherents complerts amb ineficàcia i sobrepassats per les fórmules pròpies de les noves col·lectivitats²⁰³. Però a la vegada, en l'estructuració i ordenament de l'espai, el castell termenat ha arrelat i sobreviurà a l'edat mitjana com a indicatiu de la unitat menor pel que fa a l'exercici jurisdiccional i exactiu.

L'embolcall superior: del comtat a la vegueria

Els comtats generats en el segle VIII responen al model carolingi d'ordenament espacial a partir d'assumir els territoris i valls arrelats en un àmbit físicament i humanament coherent. L'expansió viscuda des del segle X eixampla les demarcacions occidentals, alhora, però, que les buida de contingut. Les extensions comtals són excessives per a respondre a una capitalitat real, fins i tot en els casos en què els espais nous s'encabeixen en uns comtats concebuts com a expressió de les peculiaritats de l'expansió, segons es fa al comtat de Berga en l'àmbit cerdà i al de Manresa en l'osonenc²⁰⁴.

L'activitat del vescomte de Cerdanya i del comte privatiu de Berga abans de mitjan segle XI és coetània a la practicada per les famílies vescomtals i vicarials i els principals eclesiàstics en els àmbits d'Urgell i del comte de Barcelona²⁰⁵, bé que amb una capacitat operativa menor que no podrà evitar la virtual estrangulació de l'expansió aturada a la Prenyanosa i les Oluges²⁰⁶. L'efímera perllongació, possibilitada pels acords entre Ramon Berenguer I de Barcelona i Ramon de

Cerdanya signats el 1058²⁰⁷, no farà més que palesar la manca de dinamisme i capacitat rectora per a una demarcació que, tot i amotllar-se a vies naturals, no disposa de vitalitat per a imposar-se sobre un espai homogeni. En contrast, la forta empenta coetàniament viscuda a l'àmbit urgellès empeny la immediata projecció de Guissona sobre la Cardosa, el Canós i, en el vessant eclesiàstic, sobre Lluçà, cosa que facilita la immediata inclusió d'aquests espais en l'òrbita urgellesa, on són organitzats immediatament²⁰⁸. Les convinences entre els titulars de Cerdanya i Urgell²⁰⁹ sancionen una situació de fet gens incòmode per a uns comtes cerdans més atents al foment i repoblació dels immediats espais pirenenics²¹⁰. De manera formal, resta el castell termenat d'Ofegat invocant una adscripció berguedana²¹¹ ben diluïda en la pràctica per una natural inserció socioeconòmica idèntica als espais de l'entorn²¹², per bé que sols en el context jurisdiccional baixmedieval el comte d'Urgell reblarà la possessió d'Ofegat, a títol personal, el 1405²¹³.

Tanmateix, ja en el segle XI, el comtat d'Urgell, corsecat per les fortes dinàmiques baronials, per la pluralitat d'espais físics i, sobretot, per la diversitat de capitalitats menors, evidencia la incapacitat de retenir una gran extensió que es mostra ben fragmentada internament, tal com reflecteixen les pràctiques jurisdiccionals, els usos toponímics i les percepcions populars²¹⁴. Semblantment, la voluntat del comte de Barcelona d'endreçar els seus nous espais encabits dins del comtat de Manresa a partir dels nuclis de Cervera, Tàrrega i Anglesola²¹⁵ està perfilant uns eixos vertebradors per a un espai que no troba cap altra referent superior malgrat perllongar la denominació manresana.

Coherent amb aquesta obsolescència comtal i aturada l'expansió des de 1126 (FIGURA 7), la definitiva represa entre 1147 i 1148, amb la incorporació de tot el territori de Tortosa i de Lleida, defuig reprendre la definició comtal. Deixant de banda les velles formulacions tradicionals, la capitalitat urbana s'imposarà ara com a principal referent en el disseny territorial, atent, alhora, al context de dominis feudals, a les perfilacions naturals i, també, al veïnatge amb les aspiracions aragoneses.

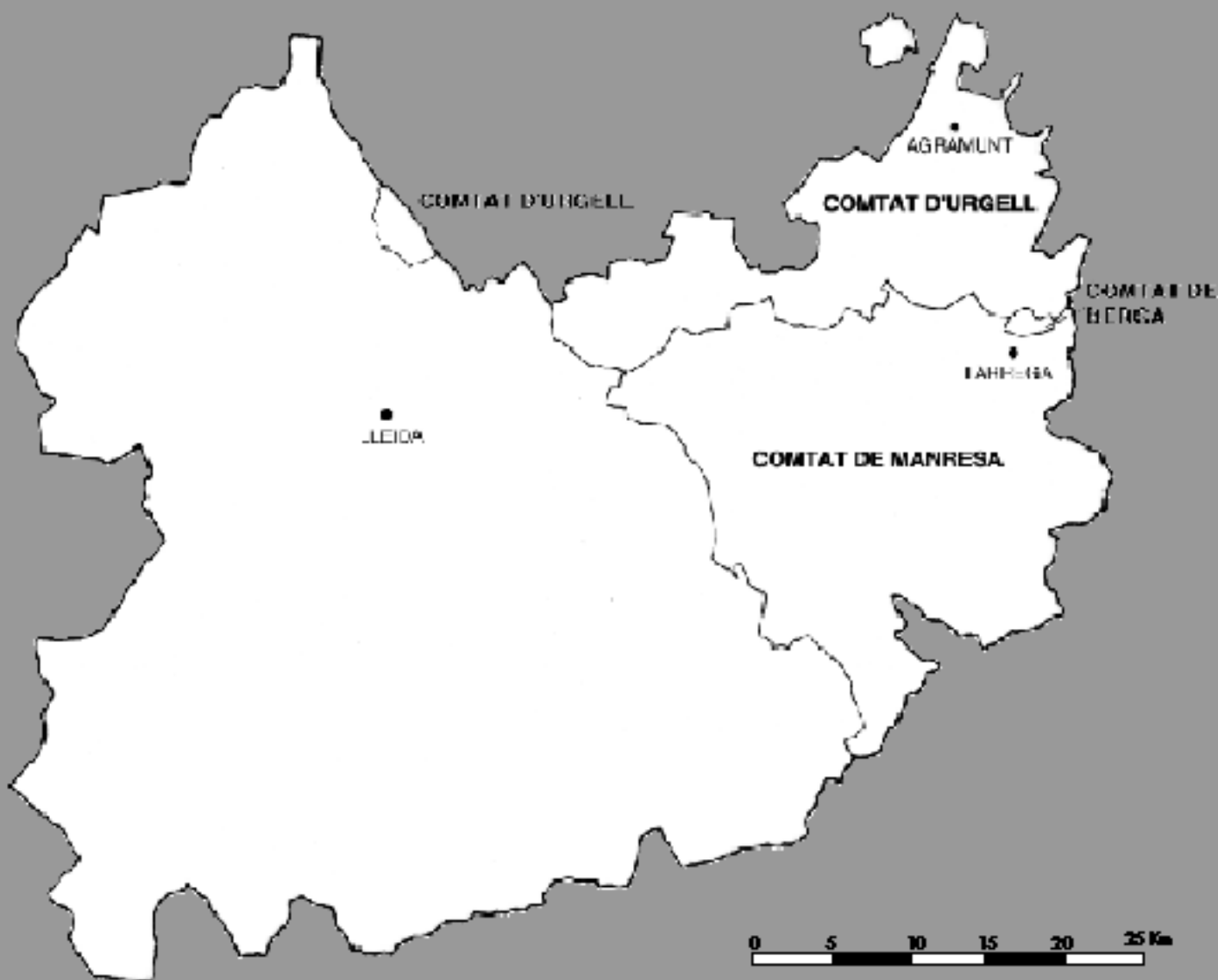
Els referents físics són ben assumits en les denominacions populars, reflectint així la importància de la percepció de l'espai natural per una societat molt atenta al medi i molt centrada en l'explotació dels recursos primaris. De fet, els conqueridors interpreten l'entorn de Lleida com el *territori* de la ciutat, en concordança amb altres grans capitals catalanes, però alhora incorporen en la construcció espacial la definició del Segrià, pròpiament estès fins l'almúnia de *Tabaz* pel nord i per l'oest *in*

plano sub via que vadit ab Ilerda ad Monte Accutum. La pervivència de la denominació - *in termino Ylerde, videlicet in Secriano*²¹⁶ - es garanteix per l'ús i l'arrelament baixmedieval prou recollit en la toponímia - *Vilanova de Segrià*²¹⁷ - o en el quotidià ús de la *sèquia de Segrià*²¹⁸.

Diferentment, ja en el segle XI els extrems comtals manresans s'havien acostat a la Conca de Barberà a la que s'obre el *castrum de Taid de Barbera*²¹⁹ tot presidint la *serra de Talad de Barbera*²²⁰. Clar que Tallat, com Passanant, es considera, el 1150, obert *in marchio de Siurana*²²¹. La preeminència de Siurana determinarà, encara, l'espai més immediat un cop foragitada la presència musulmana, raó per la que durant la segona meitat del segle es podrà parlar de *ipsum locum qui dicitur Sorboles in territorio Siurane*²²². De tota manera, sense cap funció dirigent dins del nou domini cristià, Siurana deixarà de ser referent per al territori, i la seva petja en aquest costat de la serralada ja no serà continuada per la vila que, només entrar al segle XIII, la succeeix en la presidència de les muntanyes, Prades²²³. Similarment, la *valle Alphedi* o *valle Alphec* que des dels primers moments de la conquesta emmarca tant Vallfogona²²⁴ com Guimerà i defineix, al sud de Verdú²²⁵, una vall del Corb²²⁶ que, més enllà de Maldà²²⁷, avança vers la desaparició després d'enfrontar Belianes i Castellsalvà²²⁸, en el segle XII perd sentit referencial en no mantenir cap cohesió específica ni cap unitat ni capitalitat particular, un cop insertada en un conjunt superior, castralment organitzat i estructurat.

Amb major transcendència muta el referent mascançà. Els conqueridors del segle XI perceben nítidament la vall del Sió - *ribera de Sió*²²⁹, *planam de Scione*²³⁰ - i assumeixen la identitat d'una plana mascançana estirada des de la serra d'Almenara²³¹ fins a delimitar, a Verdú, amb la vall del Corb²³². Però l'accentuació d'Agramunt com a centre del comtat d'Urgell, coincident amb la desvinculació dels espais septentrionals respecte de la vehiculació comtal, transporta la denominació urgellesa a les planes ja en el segle XII, imposant-se fins al punt d'esborrar els anteriors referents. En aquesta centúria i encara més en la següent, es va accentuant la identificació entre el corònim urgellenc i el paisatge estirat, entre els 300 i els 500 metres d'altitud, des del Segre a Montmaneu a través de les suaus pendents argiloses i oligocèniques constitutives de les planes i valls de fons pla de tendència àrida. D'aquesta manera, la percepció popular homogeneïza la denominació d'un paisatge idèntic malgrat que damunt seu s'hagin imposat segmentacions oposades pel que fa a comtats i a bisbats. L'axiologia dels protagonistes

FIGURA 7: ELS COMTATS (Segle XIII), dins del perfil de les comarques actuals

anònims de l'espai -aquí atents als referents físics i primaris, com pertoca a una societat agrària- imposa la percepció i relativitza, per tant, la capacitat de penetració dels plantejaments oficials, fins i tot quan fan referència a demarcacions d'incidència jurisdiccional i eclesiàstica. Certament, l'extensió del referent urgellenc en àmbits que mai no han format part del comtat ni del bisbat homònim arrelarà de ple en la baixa edat mitjana -*Muntparler d'Urgell*²³³, *Vilagrassa in Urgello*²³⁴...- i continuarà adaptant-se en les centúries posteriors²³⁵.

En aquest context, es produeixen algunes errades en especificar les antigues ubicacions comtals²³⁶ i, sobretot, no poques vegades s'atribueixen al comtat de Barcelona els dominis manresans, identificant-los amb el seu titular²³⁷, tot i que en els esments formals el record de l'antiga pertinença a la demarcació de Manresa

no sols es serva al segle XII²³⁸ sinó ben entrada la baixa edat mitjana²³⁹. Els vectors de la dotzena centúria consoliden l'obsolescència del sistema de comtats. El límit comtal sols troba raó de ser quan separa jurisdiccions, tal com succeeix entre els dominis del comte d'Urgell i l'homòleg de Barcelona, qui precisament ara culmina la progressió ascendent tant entre els homònims catalans com en la projecció exterior, de la qual cosa en dóna bona mostra l'obtenció del títol reial d'Aragó. Les relacions entre el sobirà i el comte d'Urgell es veuran sacsejades per la llarga crisi del comtat al llarg del segle XIII. En cloure's, el 1281, encara resta la discussió entre ambdós entorn del límit meridional del comtat, perllongada fins a la sentència arbitral de 1307, aplicada el 1309 i per la qual s'estableix la línia comtal que clou amb Bellvís, el Poal, Vallverd, Montalé, Tornabous, l'Espígol, Ossó, les

Pallargues, Ratera i Hostafrancs²⁴⁰.

En realitat, les línies socials i econòmiques imposades des del segle XII perfilen uns nous eixos vertebradors del territori, a partir, sobretot, de les capitalitats urbanes. La imbricació entre municipi i regió estableix un específic marc de relació, de percepció visual i de representació, on una vigorosa oligarquia urbana invertirà en els drets, rendes i propietats de l'entorn rural i on aquest adaptarà la seva producció a les necessitats de la vila, a la que acudirà per a sol·licitar crèdit, adquirir i vendre productes, redactar els tractes notariais i, si cal, cercar el suport o ser requerit per les autoritats civils o eclesiàstiques. Aquesta simbiosi social i econòmica cerca vies de traducció en la representació institucional, des del convenciment, per part del grup dirigent urbà, que una jurisdicció coincident i irradiada des del mateix municipi pot ser favorable pels propis interessos. El monarca, delerós de trobar puntals en un context de veritable pugna entre uns poders emergents tant baronials com municipals i fins i tot eclesiàstics, acceptarà el plantejament. D'aquesta manera, les projeccions sobre l'espai circumdant, de diferent mida a tenor de les diverses capacitats protagonitzades des de Lleida, Tàrrrega o Cervera, es converteixen en demarcacions ordinàries regides per un representant reial, el *vicarius* o veguer.

L'esquema de poder real, amb espais baronials de notòria capacitat jurisdiccional, amb creixents dominis burgesos i, també, amb nuclis vilatans emergents a voltes en col·lisió vers els vells centres tradicionals, perfila unes dificultats que aniran imposant àmbits d'exclusió de l'actuació vicarial. D'antuvi, els barons cercaran la consolidació del propi exercici jurisdiccional, segons faran sancionar a les corts de 1228 i 1283²⁴¹ i imposaran en els creixents casos en discussió, com succeeix en els dominis d'Anglesola. Per altra banda, la relació entre el veguer i la seu vicarial converteix l'oficial reial en rebutjable per als indrets on, tot i compartir la mateixa jurisdicció, és identificat amb la vila oponent, tal com és el cas de Vilagrassa i de Verdú. Casdascun d'aquests dos exemplifica les dues vies de solució: el primer no abandona la jurisdicció reial i aconsegueix, el 1305, que l'exerceixi el propi batlle, amb plena inhibició de qualsevol oficial provinent de Tàrrrega²⁴². El segon cercarà canvis de demarcació²⁴³ i culminarà la desvinculació amb l'esmentada plena cessió de la capacitat jurisdiccional al senyor de l'indret, l'abat de Poblet²⁴⁴. La cohesió del territori baixmedieval es basa no tant en una suma d'unilaterals relacions entre els nuclis municipals i les seves àrees d'influència sinó en la perfilació de veritables

xarxes d'articulació geogràfica. Les capitals vicarials, per tant, es relacionen entre elles amb la naturalitat dels tractes socioeconòmics, bé que amb una creixent tendència a una actitud competidora. El monarca, per la seva part, pretén assumir les respectives projeccions locals i, alhora, evitar un esmicolament excessiu de la pròpia representativitat. En la concordança d'ambdues línies, des de mitjan segle XIII s'avança vers un sistema de vegueries amb un nombre de demarcacions superior a la de titulars, articulades en uns combinacions aviat estabilitzades: el veguer de Tàrrrega, alhora n'és de Montblanc²⁴⁵. A la darrera dècada de la centúria, la necessitat reial d'aplegar Montblanc amb Vilafranca del Penedès imposa que Tàrrrega s'aparelli amb Cervera, malgrat reticències locals. Aquesta combinació es mantindrà fins 1330 amb la sola excepció del període entre 1303 i 1304²⁴⁶. El major pes de Cervera atreu una residència gairebé permanent del veguer, deixant en la pràctica l'actuació a Tàrrrega en mans d'un sotsveguer, exceptuant sols afers concrets i destacats²⁴⁷. Malgrat que els usos i costum processals entre Tàrrrega i Cervera denoten una proximitat i similitud, entre ambdues viles es viuen discrepàncies de veïnatge, amb disputes pels continguts de les demarcacions i tensions entorn de preeminències i de l'accés a recursos econòmics. Això empeny el govern targarí a maldar per a obtenir un oficial exclusiu, tal com en l'àmbit eclesiàstic s'aconsegueix quan el bisbe de Vic estableix un deganat específic per *l'Urgell més baix*, allunyant-se així d'una Cervera que centra *l'Urgell més alt*²⁴⁸. En un context de favorable relació amb la corona reial²⁴⁹, el 1330 el monarca consenteix *quod in villa Tarrege sit vicarius per se*²⁵⁰, plantejament servat des d'aleshores²⁵¹, malgrat que el 1340 plani el retorn a l'antiga dualitat amb Cervera²⁵².

Alhora, la puixança superior de Lleida, la tercera ciutat del país rera Barcelona i Perpinyà, es deixa notar en la projecció immediata sobre l'entorn i en la funció d'emmirallament en determinats posicionaments. El 1303, quan Lleida es converteix en seu d'una de les quatre supravegueries amb què el monarca pretén descentralitzar l'administració central, la paeria de la ciutat intenta convertir aquesta posició en reflex de la capitalitat sobre la regió. La duplictat d'instàncies i, corolàriament, la complexitat d'una administració que s'havia volgut simplificar, aborten ben aviat l'assai²⁵³. Lleida restarà, però, com un referent urbà de creixent atenció a mesura que augmenten les dificultats en el segle XIV. En tots els casos, l'estabilitat de les demarcacions es combina amb el sorgiment de diferències i disputes pels seus continguts territo-

FIGURA 8: LES VEGUERIES (Segle XIII, amb els retocs pretesos per la cancelleria reial el 1300), dins del perfil de les comarques actuals

rials. Les interferències entre capitalitats faciliten aquestes discussions capitanejades pels mateixos governs locals de la capital vicarial. La delimitació entre les vegueries de Lleida i de Montblanc s'estableix en part adoptant un primer referent en la divisió episcopal, però de manera decisiva a tenor de les línies respectives d'influència, atès sobretot el vigor emergent de Montblanc per un costat i la forta capitalitat de Lleida per l'altra. En indrets com Puiggròs o Miravall es creuaran interessos de membres de l'oligarquia burgesa d'ambdues capitals, alhora que la mateixa activitat socioeconòmica va delimitant les àrees d'influència: mentre a Castellots es segueixen les mesures de Lleida, a Senan s'apliquen les de Montblanc. A partir d'aquests elements, els límits estableixen la vegueria lleidatana fins a Juncosa, Castellans, les Borges, els Castellots i Arbeca, restant els espais més orientals

per a Montblanc.

Inicialment els dominis dels Anglesola, fins a Miralcamp, Mollerussa, Fondarella, Sidamon i el Palau, perfilen l'extrem occidental de la demarcació de Tàrraga. Aquesta, amb uns termes estesos sobre una orografia que no pot pas ser determinant, esdevé paradigma dels diferents motius de mobilitat, ja sigui per disputes de capitalitat -amb Cervera per la Figuerosa (1312-1325), per Mont-roig, Bellvei, l'Ametlla, Montornès i Mas de Bondia (1330) i per Canós, Riudovelles, Cardosa, Motcortès i l'Aranyó (1330)-, per emergència de nous nuclis -cas de Verdú, que cerca el pas a Cervera (1317-1330) i definitivament a Montblanc (des de 1340)-, per enfrontaments amb dominis baronials -l'orde de Sant Jaume porta els seus llocs de Palau d'Anglesola i Sidamon a la demarcació de Lleida fins a 1340-, per confron-

tacions amb nobles contraris -la tensió amb els Anglesola comporta traspassar els seus dominis a la vegueria de Montblanc (1333- 1340) i la vehiculació amb Lleida (1357-1377)-, per la reducció de límits en oferir-se la capital al domini nobiliari -arran de la cessió al comte de Trastàmara (1357-1360)-, per plantejaments artificiosos des de la cancelleria reial respecte els espais jurisdiccionals exempts, com són, sobretot a partir de 1357, els indrets situats dins del comtat d'Urgell- o, fins i tot, per simple indefinició espacial -Calasant (1397)-²⁵⁴.

Tota aquesta dinàmica viscuda sota jurisdicció reial és, en realitat, reflex del conjunt de circumstàncies pròpies del moment a tenor dels vectors socioeconòmics i jurisdiccionals. Per això, hi ha una plena equivalència amb la situació coetània dins d'un gran domini nobiliari com és el comtat d'Urgell. D'antuvi, els nuclis vilatans s'imposen ara com a nous referents: *Castelnou iuxta Acrimontem*²⁵⁵, per exemple. La projecció d'Agramunt sobre l'entorn rural, amb tots els indicatius d'inversió urbana en drets i rendes de l'entorn i amb la creixent vinculació de la població del voltant a les demandes i ofertes de la vila, emmiralla l'equivalent jurisdiccional en la vegueria d'Urgell. Alhora, el respecte als tradicionals eixos del sector oriental del comtat, centrant les respectives procuracions -Ponts, Montmagastre, Oliola i Puigverd- incita a mantenir aquestes titulacions tot sumant-les al veguer resident a Agramunt. Aquest, per tant, ostenta la titulació de *veguer d'Urgell, procurador de Ponts, de Montmagastre, de Puigverd i d'Oliola*. Agramunt es sent com a capital de tot el sector central i oriental del comtat, en concordança amb creixents usos administratius que consoliden la *partida dellà Segre*, en equivalència amb la balaguerina *partida dessà Segre*²⁵⁶.

El protagonisme d'Agramunt provoca certa indisposició a Puigverd, en reflex de la col·lisió viscuda entre dues capitals properes²⁵⁷. Força més greu, però, esdevé la conflictivitat entre Agramunt i Linyola. L'emergència d'aquesta vila col·lideix amb la capital de la vegueria, fins al punt de ser rebutjada en la població la intervenció de l'oficial comtal procedent d'Agramunt. La solució, imposada pel comte Alfons el 1320²⁵⁸, singularitza el radi immediat de Linyola com a sotsvegueria, amb l'actuació específica

d'un sotsveguer propi que exclou la intervenció de l'oficial procedent d'Agramunt. De fet, aquest tampoc no podia intervenir en nuclis on, tot i definir-se dins del comtat, havien arrelat esvorancs jurisdiccionals, com sobretot és el cas d'Artesa en mans dels Ribelles²⁵⁹.

D'aquesta manera, la concatenació entre capitalitats, conflictes de veïnatge, tibantors amb nuclis emergents i fins i tot col·lisió amb barons s'imposen en el disseny espacial del comtat d'Urgell vivificat des d'Agramunt.

Alhora, en el tombant del segle XIII al XIV, Jaume II accentua les línies d'afermament del poder reial²⁶⁰. Un país unitari amb unes institucions i una legislació pròpia, coronada per unes Constitucions adoptades en Corts per tots els estaments, pot assumir, com justifiquen els romanistes des del caliu aristotèlic-realista²⁶¹, un poder reial comú i superior a tots, inclosos els nobles que gaudeixen de plena capacitat jurisdiccional. En aquest afany, Jaume II allargassa el 1300 les vegueries per damunt de tot el territori català²⁶². No discuteix els drets dels barons, però reivindica una capacitat superior *tanquam comitis Barchinone*²⁶³, de la qual les vegueries en són reflex. El raonament comporta un veritable artifici: si les vegueries han de cobrir tot el país, les demarcacions de Lleida, Tàrrrega, Cervera i momentàniament Camarasa s'estendran, si més no en la definició de la cancelleria reial (FIGURA 8), damunt d'uns dominis que ja gaudeixen d'una estructuració territorial pròpia i viva a nivell socioeconòmic i jurisdiccional. La contradicció permet als nobles servir les pròpies bases de poder, al monarca avançar en el seu discurs d'afermament i a la historiografia posterior abocar-se vers excessives incomprensions i confusions²⁶⁴. Sols la traumàtica fi del comtat d'Urgell, el 1413, permetrà corregir la situació, a l'acomodar les demarcacions internes del comtat en reials²⁶⁵.

En definitiva, les entitats espacials sorgides de la realitat socioeconòmica, adaptades a l'entorn natural i respectuoses amb l'equilibri de poders, reeixeixen com a eixos d'ordenació territorial assumits per la corona tot invocant la tradició i una jurisdicció reial on concorden els vectors de capacitat efectiva.

Notes

¹ Per tal d'amotllar-se a les limitacions d'espai disponible, el contingut s'ofereix condensat i les citacions es restringeixen als esments més puntuals i necessaris. En aquests casos, si es tracta d'una font publicada, la cita es remetrà a l'edició del text, mentre que si és documentació inèdita s'empraran les abreviatures següents: ACA, Arxiu de la Corona d'Aragó; ACS, Arxiu Capítular de Solsona; AHCT, Arxiu Històric Comarcal de Tàrrrega; APL, Arxiu de la Paeria de Lleida.

² Flocel SABATÉ, *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): conquesta o repoblació?*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1996, pàgs. 65-76.

³ Flocel SABATÉ, *La Marca en els comtats de l'any Mil*, "Plecs d'Història local", 65 ["L'Avenç", 208] (Barcelona, novembre, 1996), pàgs. 37-39.

⁴ Flocel SABATÉ, *La Segarra. Marc Històric. L'organització social*, "Catalunya Romànica", XXIV, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàgs. 328-329; Flocel SABATÉ, *El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell. Marc Històric. Territori i jurisdicció*, "Catalunya Romànica", XXIV, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàgs. 61-64.

⁵ El present treball es remet als esmentats en les notes precedents pel que fa al ressò social inherent al procés expansiu i es ceneix, bàsicament, a l'evolució territorial. No pas per cap presentisme sinó amb la voluntat d'aconterar una major receptibilitat de l'editor i una millor comprensió del lector, exposa un seguiment resumit del fenomen adaptat als perfils determinats per les actuals comarques de l'Urgell, el Pla d'Urgell, les Garrigues i el Segrià. En aquestes tres darreres es reprenen mots avançats recentment (Flocel SABATE, *Territori i jurisdicció*, "Catalunya Romànica", XXIV, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàgs. 48-67). Precisament, el present estudi pretén contribuir a subsanar les possibles dificultats de comprensió tal vegada generades per la publicació d'aquesta obra col·lectiva a causa d'haver s'hi omès, per raons editorials alienes a la meua voluntat, la representació gràfica que devia acompanyar els meus mots i, en canvi, afegirs-hi una altra que entra en contradicció conceptual amb el text (pàgina 49). Amb el mateix esperit constructiu, valgui l'ocasió per advertir d'altres errades menors en la mateixa obra, com s'esdevé en l'autoria del mapa publicat en la pàgina 330 o en alteracions de textos, com en les pàgines 334, 391 i 395.

⁶ La relació glossarà els Usatges de Barcelona, entre els que s'hi incorporarà adventiciament: *castrum antiqui dicebant opidum loco altissimo situm, quasi casam altam; cuius pluralis numerus castra, diminutivum castellum est* (Usatge 152, Josep ROVIRA, *Text oficial dels Usatges de Barcelona*, "Usatges de Barcelona i Commemoracions de Pere Albert, Editorial Barcino, Barcelona, 1933, pàg. 250; Joan BASTARDAS, *Usatges de Barcelona. El Codi a mitjan segle XII*, Fundació Noguera, Barcelona, 1991, pàg. 172).

⁷ Josep Maria SALRACH, *Visigots i àrabs*, "Catalunya Romànica", VII, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1995, pàg. 29.

⁸ Manuel RIU, *Hipòtesi entorn dels orígens del feudalisme a Catalunya*, "Quaderns d'Estudis Medievals", II/4 (Barcelona, 1981), pàgs. 196-197.

⁹ Aymat CATAFAU, *Les "Hispani" et l'aprision en Roussillon et Vallespir. Indices d'une croissance, fin VIIIe - début Xe siècle*, "Frontières", 2 (Perpinyà, 1992), pàgs. 18-19.

¹⁰ Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàgs. 73-74.

¹¹ Ramon ORDEIG, *Els orígens històrics de Vic*, Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs, Vic, 1981, pàgs. 93-102.

¹² Manuel RIU, *El paper dels "castra" en la redistribució de l'hàbitat al comtat d'Osona*, "Ausa", X/102-104 (Vic, 1982), pàgs. 401-409; Antoni PLADEVALL, Albert BENET i Montserrat PAGÈS, *Osona. Marc Històric*, "Catalunya Romànica", II, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1984, pàg. 58. Un assaig cartogràfic sobre un fragment d'aquest espai es pot apreciar a: Jordi BOLÒS - Víctor HURTADO, *Repoblació de la plana de Vic*, "Atlas d'Història de Catalunya", Jesús Mestre - Víctor Hurtado, dirs., Edicions 62, Barcelona, 1995, pàg. 63.

¹³ Ramon ORDEIG, "Villae", "viae" i "stratae" d'Osona, *testimonis de l'antiguitat a l'època medieval*, "Ausa", X/102-104 (Vic, 1982), pàgs. 387-399.

¹⁴ Albert BENET, *El procés d'independència de Catalunya (897-989)*, Institut d'Arqueologia, Història i Ciències Naturals, Sallent, 1988, pàg. 90.

¹⁵ Josep Maria SALRACH, *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)*, 1, Edicions 62, Barcelona, 1978, pàgs. 88-90.

¹⁶ Albert BENET, *El Solsonès. Marc històric*, "Catalunya Romànica", XIII, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1987, pàgs. 26-31.

¹⁷ Antoni PLADEVALL, Albert BENET i Montserrat PAGÈS, *Osona. Marc Històric*, "Catalunya Romànica", II, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1984, pàgs. 36-37.

¹⁸ Javier del HOYO - Bienvenido GAZAPO, *Anales del Imperio carolingio, años 800-843*, Ediciones Akal, Madrid, 1997, pàg. 65; E. FARAL, *Les classiques de l'histoire de France au Moyen Age*, Société d'édition Les Belles Lettres, Paris, 1964, pàgs. 28-46.

¹⁹ Xavier BALLESTÍN, *Tortosa i la marca Superior de l'Andalus*, "Catalunya Romànica", XXVI, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàgs. 36-37.

²⁰ Pere BALANÀ i ABADIA, *Crònica política de la pre-Catalunya islàmica*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1992, pàgs. 31-39.

²¹ Albert BENET, *Històries insòlites*, Edicions Parcir Selectes, Manresa, 1992, pàgs. 208-209.

²² Antoni PLADEVALL, *El primer document conegut sobre Calaf*, Ajuntament de Calaf - Caixa de Manresa, Calaf, 1987, pàg. 14.

²³ Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliva*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1992, pàgs. 149-151.

²⁴ Flocel SABATÉ, *Castell de Pierola*, "Catalunya Romànica", XIX, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1992, pàg. 311.

- ²⁵ Antoni PLADEVALL, *Les arrels del mil·lenari*, "Tous, mil anys d'història", Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1981, pàg. 32.
- ²⁶ Es pot veure cartografiat a: Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàgs. 398-401.
- ²⁷ Flocel SABATÉ, *Anoia. Marc Històric*, "Catalunya Romànica", XIX, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1992, pàgs. 308-319.
- ²⁸ Josep M. SALRACH, *Défrichement et croissance agricole dans la Septimanie et le nord-est de la Péninsule Ibérique*, "Flaran", 10 (Auch, 1988), pàg. 150.
- ²⁹ Flocel SABATÉ, *Estructura socio-econòmica de l'Anoia (segles X-XIII)*, "Acta historica et archaeologica Mediaevalia", 13 (Barcelona, 1993), pàgs. 204-228.
- ³⁰ Pierre BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du Xe a la fin du XIe siècle*, II, Publicacions de l'Université de Toulouse-Le Mirail, Toulouse, 1976, pàgs. 611-646; Flocel SABATÉ, *Organització administrativa i territorial del comtat d'Urgell*, "El comtat d'Urgell", Edicions de la Universitat de Lleida-Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1995, pàg. 32; Flocel SABATÉ, *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII) conquesta o repoblació?*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1996, pàgs. 84-85.
- ³¹ Flocel SABATÉ, *La Marca en els comtats de l'any Mil*, "Plecs d'Història local", 65 ["L'Avenç", 208] (Barcelona, novembre, 1996), pàg. 37.
- ³² Rodrigo PITA, *Lérida árabe*, Dilagro ediciones, Lérida, 1974, pàg. 60.
- ³³ Albert BENET, *La repoblació de la Segarra a l'alta Edat Mitjana (segles IX-XI)*, "Palestra Universitaria", 3 (Cervera, 1988), pàgs. 282-283.
- ³⁴ Pedro CHALMETA, *El concepto de targ*, "La Marche Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident Chrétien", Philippe Sénac, coord., Casa de Velázquez - Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, pàg. 21.
- ³⁵ Flocel SABATÉ, *Atlas de la Frontera Peninsular. Cristians i musulmans, segles VIII-XV*, Edicions 62, Barcelona, 1998, pàgs. 20-21; Felipe MAILLO, *Sobre la presencia de los musulimes en Castilla la Vieja en las edades medias*, "Repoblación y reconquista. Actas del III Curso de Cultura Medieval (Aguilar de Campoo, 1991)", Centro de Estudios del Románico, Aguilar de Campoo, 1993, pàgs. 19-20.
- ³⁶ Philippe SÉNAC, *Note sur les "husun" de Lérida*, "Mélanges de la Casa de Velázquez", XXIV (Paris, 1988), pàgs. 53-69.
- ³⁷ Hom aprecia la petja islàmica en restes arquitectòniques de fortaleses com les de Lloberola o Castellfollit de Riubregós (Jordi BOLÒS, *L'art romànic a la Segarra i l'Urgell. L'arquitectura civil i militar i l'arqueologia*, "Catalunya Romànica", XXIV, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàg. 365; Jordi BOLÒS, *L'art romànic a l'Anoia. L'arquitectura civil i militar i l'arqueologia*, "Catalunya Romànica", XIX, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1992, pàg. 359).
- ³⁸ Xavier ERITJA, *Entre la Lleida andalusí i la feudal (segles XI-XII). Un model d'explotació rural*, "Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana", Jordi Bolòs, coord., Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1993, pàgs. 22-41.
- ³⁹ Flocel SABATÉ i Montserrat COBERÓ, *Itineraris per terra de Marca: el segle XI a la conquesta de la plana*, "Plecs d'Història local", 65 ["L'Avenç", 208] (Barcelona, novembre, 1996), pàg. 43.
- ⁴⁰ E. LÉVI-PROVENÇAL, *La Péninsule Ibérique au Moyen Age d'après le Kitab ar-rawd Al-mi'tar d'ibn `Abd Al-Mun'im Al-Himyari*, E. J. Brill, Leiden, 1938, pàg. 202.
- ⁴¹ Pere BALANÀ, *Visió cosmopolita de Catalunya*, I, Departament de Presidència de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1991, pàgs. 62-63.
- ⁴² Albert BENET, *La Segarra. Marc Històric. L'ocupació i la repoblació musulmanes*, "Catalunya Romànica", XXIV, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàgs. 300-301.
- ⁴³ Domènec SANGÉS, *Recull de documents del segle XI referents a Guissona i la seva plana*, "Urgellia", 3 (La Seu d'Urgell, 1980), pàg. 228.
- ⁴⁴ Josep GIRALT, *Fortificacions andalusines a la Marca Superior: El cas de Balaguer*, "Setmana d'Arqueologia Medieval", Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1986, pàgs. 176-179; Peter C. SCALES, *La red militar en el Tagr-Al-'Ala en los siglos X y XI: Cataluña*, "Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española (Huesca, 1985)", Diputación General de Aragón, Zaragoza, 1986, pàgs. 225-226.
- ⁴⁵ Josep GIRALT, *Noguera. Marc històric. L'ocupació andalusina*, "Catalunya Romànica", XVII, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, pàgs. 27-28.
- ⁴⁶ A. DURAN GUDIOL, *Ramiro I de Aragón*, Ibercaja, Zaragoza, 1993, pàg. 54.
- ⁴⁷ Joaquín VALLVÉ, *La división territorial de la España musulmana*, CSIC, Madrid, 1986, pàg. 296.
- ⁴⁸ Pere BALANÀ, *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1997, pàgs. 68-82.
- ⁴⁹ Pere BALANÀ, *Crònica política de la pre-Catalunya islàmica*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1992, pàgs. 53-62.
- ⁵⁰ Albert BENET, *Històries insòlites*, Edicions Parcir Selectes, Manresa, 1992, pàgs. 211-212.
- ⁵¹ Domènec SANGÉS, *Recull de documents del segle XI referents a Guissona i la seva plana*, "Urgellia", III (La Seu d'Urgell, 1980), pàg. 228.
- ⁵² Pedro SANAHUJA, *Historia de la vila de Àger*, Editorial Seráfica, Barcelona, 1961, pàgs. 60-70; Francesc FITÉ, *Reculls d'història de la vall d'Àger. Període antic i medieval*, Centre d'Estudis de la Vall d'Àger, Àger, pàgs. 101-104.
- ⁵³ Flocel SABATÉ i Montserrat COBERÓ, *Itineraris per terra de Marca: el segle XI a la conquesta de la plana*, "Plecs d'Història local", 65 ["L'Avenç", 208] (Barcelona, novembre, 1996), pàg. 41.
- ⁵⁴ Anna M. BALAGUER, *Del mancús a la dobla. Or i paries d'Hispania*, Associació Numismàtica Española - Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona, 1993, pàgs. 42-50.

- ⁵⁵ Pierre BONNASSIE, *Sur la formation du féodalisme catalan et sa première expansion (jusqu'à 1150 environ)*, "Estudi General", 5-6 (Girona, 1985-1986), pàgs. 17-21.
- ⁵⁶ Prim BERTRAN, *El comtat d'Urgell (dels orígens al segle XIII)*, "Annals de la 1ª Universitat d'Estiu (Andorra, 1982). El segle XIII", Conselleria d'Educació i Cultura, Andorra, 1983, pàgs. 118-119.
- ⁵⁷ Flocel SABATÉ, *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): Conquesta o repoblació?*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1996, pàg. 86.
- ⁵⁸ Pierre BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera*, I, Edicions 62, Barcelona, 1979, pàg. 313.
- ⁵⁹ Petrus DE MARCA, *Marca hispanica sive limes hispanicus*, Franciscum Muguet typographum, Paris, 1688 (facsimil Editorial Base, Barcelona, 1972), cols. 1111-1112; Pere BALANÀ, *Els Musulmans a Catalunya (713-1153)*, ed. AUSA, Sabadell, 1992, pàgs. 106-107.
- ⁶⁰ Albert BENET, *L'expansió del comtat de Manresa*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1982, pàg. 57.
- ⁶¹ Flocel SABATÉ, *Organització administrativa i territorial del comtat d'Urgell*, "El Comtat d'Urgell", Edicions de la Universitat de Lleida - Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1995, pàgs. 61-63.
- ⁶² Flocel SABATÉ, *El territori del comtat d'Urgell*, Edicions de la Universitat de Lleida - Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida (en premsa).
- ⁶³ Prim BERTRAN, *Notes sobre els orígens d'unes poblacions urgellenques: la Fuliola, Boldú i Bellcaire, als segles XI i XII*, "Ilerda", XVII (Lleida, 1981), pàgs. 258; Josep LLADONOSA, *La Fuliola. Nou segles d'història (1080-1980)*, Ajuntament de La Fuliola, La Fuliola-Lleida, 1980, pàg. 133; Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 43.
- ⁶⁴ E. LÉVI-PROVENÇAL, *La "Description de l'Espagne" d'Ahmad al-Razi*, "Al-Andalus", XVIII (Madrid-Granada, 1953), pàg. 74; Pere BALANÀ, *Visió cosmopolita de Catalunya*, I, Departament de la Presidència de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1991, pàgs. 62-63.
- ⁶⁵ E. LÉVI-PROVENÇAL, *La Péninsule Ibérique au Moyen Age d'après le Kitab ar-rawd Al-mi'tar d'ibn 'Abd Al-Mun'im Al-Himyari*, E. J. Brill, Leiden, 1938, pàg. 202; Albert BENET, *Històries insòlites*, Parcir Selectes, Manresa, 1992, pàg. 209.
- ⁶⁶ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 42.
- ⁶⁷ Prim BERTRAN, *Notes sobre els orígens d'unes poblacions urgellenques: la Fuliola, Boldú i Bellcaire, als segles XI i XII*, "Ilerda", XLII (Lleida, 1981), pàg. 242.
- ⁶⁸ Francisco MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior*, I, CSIC, Barcelona, 1945, pàg. 174.
- ⁶⁹ Federico LARA PEINADO, *Lérida romana*, Dilagro ediciones, Lérida, 1973, pàg. 46.
- ⁷⁰ *Els musulmans van aprofitar pràcticament totes les torres de tradició romana* (Pere BALANÀ, *L'Islam a Catalunya* (segles VIII-XII), Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1997, pàg. 69).
- ⁷¹ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 35.
- ⁷² Prim BERTRAN, *Notes sobre els orígens d'unes poblacions urgellenques: la Fuliola, Boldú i Bellcaire, als segles XI i XII*, "Ilerda", XVII (Lleida, 1981), pàgs. 258; Josep LLADONOSA, *La Fuliola. Nou segles d'història (1080-1980)*, Ajuntament de La Fuliola, La Fuliola-Lleida, 1980, pàg. 133; Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 43.
- ⁷³ Josep LLADONOSA, *La Fuliola. nou segles d'història (1080-1980)*, Ajuntament de La Fuliola, La Fuliola-Lleida, 1980, pàg. 28.
- ⁷⁴ Pere BALANÀ, *Balaguer en temps dels musulmans (713-1106)*. *Notes breus*, "Ilerda", XLVIII (Lleida, 1990), pàgs. 98-99.
- ⁷⁵ Pierre BONNASSIE, *Les conventions féodales dans la Catalogne du Xle siècle*, "Annales du Midi", LXXX (Toulouse, 1968), pàgs. 529-550.
- ⁷⁶ Flocel SABATÉ, *Les castlanies i la comissió reial de 1328*, "Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval", Manuel Sánchez, comp., CSIC, Barcelona, 1993, pàgs. 180-206.
- ⁷⁷ Flocel SABATÉ, *Fiscalitat i feudalisme (Tàrraga, 1329: recompte i reestructuració)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1991, pàgs. 28-32.
- ⁷⁸ Pere Miró, per exemple, en testar el 1061, ha de disposar de les seves castlanies a Ponts, Agramunt, Almenara, Oliola, Puigverd, Baiona, Castellons de Pallars, Clariana i Solsona (Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 34).
- ⁷⁹ Flocel SABATÉ, *Les castlanies i la comissió reial de 1328*, "Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval", Manuel Sánchez, comp., CSIC, Barcelona, 1993, pàgs. 233-241.
- ⁸⁰ La feudalitat d'aquestes contrades, tot i els seus trets específics, contrasta amb la divulgació més popular, que continua contraposant una Catalunya Vella identificada amb *un país feudal amb castells, senyories i masies, on els pagesos romanen sotmesos als seus senyors, i el procés de colonització de la Catalunya Nova, considerat més lliure i dinàmic, propi d'un tipus de societat que podríem anomenar més modern* (Guiomar AMELL, *Breu història dels catalans*, Entitat Autònoma del Diari Oficial i de Publicacions de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994, pàgs. 34-35).
- ⁸¹ Cebrià BARAUT, *Els documents dels anys 1151-1190, de l'arxiu capitular de la Seu d'Urgell*, "Urgellia", X (La Seu d'Urgell, 1990-1991), pàg. 347.
- ⁸² Cebrià BARAUT, *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*, Societat Cultural Urgel.litana, La Seu d'Urgell, 1986, pàg. 174.
- ⁸³ Antoni BACH - Carles PUIGFERRAT, *Vila de Guissona*, "Catalunya Romànica", XXIV, Fundació

Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàgs. 412-413.

⁸⁴ Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu capitular de la Seu d'Urgell*, "Urgellia", VII (La Seu d'Urgell, 1984-1985), pàg. 72.

⁸⁵ Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàg. 29.

⁸⁶ Albert BENET, *El comtat de Berga. Orígens i límits (S. X-XI)*, "L'Erol. Revista cultural del Berguedà", 11 (Berga, setembre, 1984), pàg. 21.

⁸⁷ Malgrat l'encert assolit per significatives aproximacions a la delimitació del comtat berguedà (Albert BENET, *El comtat de Berga. Orígens i límits (S. X-XI)*, "L'Erol. Revista cultural del Berguedà", 11 [Berga, setembre, 1984], pàgs. 16-24), la cartografia d'aquest comtat ha pecat d'excessives vaguetats i dificultats fins a dates ben recents. Les perfilacions correctes de l'entitat cal apreciar-les a: Flocel SABATÉ, *Ocupació i poblament de la Catalunya Nova*, "Atlas d'Història de Catalunya", Jesús Mestre - Víctor Hurtado, dirs., Edicions 62, Barcelona, 1995, pàg. 80 i -amb major respecte editorial a la perfilació original- Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàg. 374. La sincronització cronològica de l'avenç territorial es representa a: Flocel SABATÉ, *La marca en els comtats de l'any mil*, "Plecs d'història local", 65 ["L'Avenç", 208] (Barcelona, 1996), pàg. 37. El tram corresponent a l'actual comarca de Segarra es pot apreciar de forma detallada a: Flocel SABATÉ, *Segarra. Marc històric. L'organització territorial i jurisdiccional*, "Catalunya Romànica", XXIV, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàg. 306.

⁸⁸ Cebrià BARAUT, *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*, Societat Cultural Urgel.litana, la Seu d'Urgell, 1986, pàg. 174.

⁸⁹ Domingo COSTA y BAFARULL, *Memorias de la ciudad de Solsona y su Iglesia*, I, Editorial Balmes, Barcelona, 1959, pàg. 232.

⁹⁰ Francisco MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior*, I, CSIC, Barcelona, 1945, pàg. 174.

⁹¹ Per bé que són força usuals les referències a les vies de comunicació en les ubicacions d'indrets (Jordi BOLÒS, *Aportacions al coneixement de les vies de comunicació*, "Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XXIII [Barcelona, 1991], pàgs. 428-429), segons es constata en aquesta mateixa zona -*viam que exit de Mor et vadit ad pas de Vila Grassa, viam que egritur de Moro et tendit ad Villam Grassam, via que tendit a Tarrega ad Aquillellam, via que vadit a Prianam*, entre moltes altres- el cas d'Anglesola denota, en la seva intensitat, una clara posició central, reiterant-se les delimitacions segons *viam que pergit versus Anglerolam o via publica que discurrit versus Anglesolam*, des de tots els costats: *carrera que tendit ad Anglerola et exit de Barbens o, des de Miralcamp, carrera que vadit ad Anglerola* (Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Conselleria de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàgs. 332, 417), a més de *viam publica que discurrit de Verduno ad Anglesola, carrera vetera que discurrit de Mor ad Anglesolam* o també la *viam que exit a Luçano et pergit Angleriolam*, així com les

referències al *requario veteri quod discurrit de Tarrega versus Anglesolam i el regario veteri que discurrit a Cervaria ad Angleriolam o el rivum qui discurrit de Cervaria et vadit Anglerolam* (Federico UDINA, *El "Llibre Blanch" de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*, CSIC, Barcelona, 1947, pàgs. 244, 377, 238, 388, 275, 241-244, 399-400, 308).

⁹² Federico UDINA, *El "Llibre Blanch" de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*, CSIC, Barcelona, 1947, pàg. 315; Ana Isabel SÀNCHEZ CASABÓN, *Alfonso II Rey de Aragón, Conde Barcelona y Marqués de Provenza. Documentos (1162-1196)*, Institución Fernando el Católico (CSIC), Zaragoza, 1995, pàg. 630.

⁹³ Federico UDINA, *El "Llibre Blanc" de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*, CSIC, Barcelona, 1997, pàg. 24; Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 45.

⁹⁴ Antoni BACH, *Bellpuig d'Urgell i la seva antiga baronia al Pla d'Urgell*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1972, pàgs. 23-24.

⁹⁵ Flocel SABATÉ, *L'Anoia durant l'època romànica (segles X-XIII)*, "Miscel·lanea Aqualatensia", VII (Igualada, 1995), pàg. 415.

⁹⁶ Flocel SABATÉ, *Anoia. Marc històric*, "Catalunya Romànica", XIX, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1992, pàgs. 309.

⁹⁷ Representació procedent de: Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya Medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàg. 402.

⁹⁸ Representació procedent de: Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya Medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàg. 403.

⁹⁹ Per això en ocasions es poden reprendre ocupacions precedents pròpies d'altres moments històrics i prehistòrics en què s'han cercat criteris d'ocupació similars, com es constata a Mor (Oriol SAULA i BRIANSÓ, *Notícies, articles i publicacions entorn el castell del Mor de Tàrraga*, "Urtx", 1 [Tàrraga, 1989], pàgs. 14-15.

¹⁰⁰ Federico UDINA, *El "Llibre Blanch" de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*, CSIC, Barcelona, 1947, pàg. 24; Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 45.

¹⁰¹ En aquest sentit la quadra ha estat definida com una unitat de colonització situada en una zona fronterera en la qual els habitants són alouers amb idèntiques condicions i terrenys per a desermar i conrear (Prim BERTRAN, *Notes sobre els orígens d'unes poblacions urgellenques: La Fuliola, Boldú i Belcaire als segles XI i XII*, "Ilerda" [Lleida, 1981], pàg. 243).

¹⁰² El comte Ermengol IV atorga la quadra de Boldú el juny de 1080 a Pons Dalmau, qui ja posseïa l'indret, si més no, des del gener del mateix any (Prim BERTRAN, *Belcaire d'Urgell, perfil històric*, Ajuntament de Belcaire d'Urgell, Belcaire d'Urgell, 1982, pàg. 25).

¹⁰³ Pierre BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du Xe a la fin du XIe siècle*, I, Publications de l'Université

de Toulouse - Le Mirail, Toulouse, 1976, pàg. 349.

¹⁰⁴ Prim BERTRAN, *Bellcaire d'Urgell, perfil històric*, Ajuntament de Bellcaire d'Urgell, Bellcaire d'Urgell, 1982, pàg. 22.

¹⁰⁵ Federico UDINA, *El "Llibre Blanch" de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*, CSIC, Barcelona, 1947, pàg. 23; Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 45.

¹⁰⁶ Cebrià BARAUT, *Els documents dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell, "Urgellia"*, VI (La Seu d'Urgell, 1983), pàg. 229.

¹⁰⁷ Cebrià BARAUT, *Els documents dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell, "Urgellia"*, IX (La Seu d'Urgell, 1988-1889), pàg. 26.

¹⁰⁸ Jaime PASQUAL, *Carta al M. I. S. Marqués de Capmany*, Consell Comarcal de l'Urgell, Tàrrrega, 1991, pàg. 35.

¹⁰⁹ Joan SERRA y VILARÓ, *Origen d'algunes localitats catalanes*, "Estudis Universitaris Catalans", IV (Barcelona, 1910), pàg. 5; Josep Maria FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I, CSIC, Barcelona, 1969, pàg. 62; Prim BERTRAN, *Notes sobre els orígens d'unes poblacions urgellenques: la Fuliola, Boldú i Bellcaire, als segles XI i XII, "Ilerda"*, XLII (Lleida, 1981), pàg. 257.

¹¹⁰ Els estudis locals han cercat una indemostrada continuïtat de la Fòllia amb una antiga vil.la romana, tot constatant com el nom de la Fòllia Grossa ha persistit fins avui com una partida del terme de la Fuliola (Josep LLADONOSA, *La Fuliola, nou segles d'història (1080-1980)*, Ajuntament de La Fuliola, La Fuliola - Lleida, 1980, pàg. 26).

¹¹¹ Federico UDINA, *El "Llibre Blanch" de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*, CSIC, Barcelona, 1947, pàg. 22.

¹¹² Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàg. 404.

¹¹³ Dificilment pot ser d'altra manera en un context sargit de puntals defensius, torres, quadres, albarcans, etc., formant una xarxa que feia de catalitzador de les microsocietats de frontera (Prim BERTRAN, *Bellcaire d'Urgell, perfil històric*, Ajuntament de Bellcaire d'Urgell, Bellcaire d'Urgell, 1982, pàgs. 24-25).

¹¹⁴ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, Abadia de Poblet i Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 42.

¹¹⁵ Flocel SABATÉ, *La marca en els comtats de l'any mil*, "Plecs d'Història Local", 65 [L'Avenç, 208] (Barcelona, 1996), pàg. 39; Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàg. 109-110.

¹¹⁶ La desaparició del lloc de Bompàs més enllà del possible rastre de l'actual partida de Montpàs i les dificultats que la documentació ja plantejà per als seus usuaris baixmedievals han facilitat les controvèrsies en la ubicació del castell de Bompàs, definit per a

uns al nordoest de Verdú, entrant fins i tot a Preixana (Josep Joan PIQUER JOVER, *El senyoriu de Verdú. Introducció per a l'estudi del règim jurisdiccional que els abats de Poblet exerciren sobre la vila*, Reial Societat Arqueològica, Tarragona, 1968, pàgs. 101 i 108-109) i per altres dins de l'actual Sant Martí (R. LLOBET i MARTÍ, *Monografia de Sant Martí de Maldà*, Imprenta Mariana, Lleida, 1907, pàgs. 49 i 65; Pere CATALÀ, *Sant Martí de Maldà, "Els Castells Catalans"*, VI, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 1979, pàgs. 1098-1099). El gruix documental avala aquesta darrera ubicació (Agustí ALTISENT, *El diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Conselleria de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 205, entre altres) i, a la vegada, propicia parers favorables a la primera per les confusions generades en confondre, a la baixa edat mitjana, indrets de denominació similar.

¹¹⁷ L'existència d'un terme homònim a l'est del nucli de la quadra de Verdú (ACA, Cancelleria, "Papeles por incorporar", Cervera-2, sense numerar) afegeix creixents àmbits de confusió des de la mateixa baixa edat mitjana, barrejant documentació d'ambdues zones i desembocant, ja a la sortida del segle XIII, en la convicció de l'origen verdunenc del castell de Bompàs, podent, fins i tot, parlar dels *terminis castris de Verduno et castris de Valerna et castris de Bompas* (ACA, Cancelleria, Procés en foli 9, fol. 235v), malgrat que, en el conflicte de drets i interessos que es genera, hi ha qui reivindica l'origen de Bompàs al marge dels àmbits castrals de Tàrrrega, *quia dictus locus non est (...) de feudo Tarrage immo est (...) terminus et per se separatus et distinctus et hoc assecuret quia dictus locus affrontat cum termino de Verduno et cum termino de Preixana et cum aliis locis* (ACA, Cancelleria, Procés en foli 9, fol. 234v).

¹¹⁸ Juan-Ramón GONZÁLEZ PÉREZ, *El yacimiento de Sant Joan de Maldanell (Maldà, Lérida)*, "Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española", I, Huesca, 1985, pàgs. 597-598.

¹¹⁹ Flocel SABATÉ, *Fiscalitat i feudalisme (Tàrrrega, 1329: recompte i reestructuració)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1991, pàgs. 35-37.

¹²⁰ Ana LORIENTE PEREZ, *L'horitzó andalusí de l'antic Portal de Magdalena*, Ajuntament de Lleida, Lleida, 1990, pàg. 110.

¹²¹ José Maria FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I, CSIC, Madrid, 1969, pàg. 93; Prim BERTRAN, *Notes sobre els orígens d'unes poblacions urgellenques: la Fuliola, Boldú i Bellcaire als segles XI i XII, "Ilerda"*, XLII (Lleida, 1981, pàg. 260; Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Conselleria de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 93.

¹²² Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Conselleria de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 90.

¹²³ Flocel SABATÉ, *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): Conquesta o repoblació?*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1996, pàgs. 22-31.

¹²⁴ Antoni BACH, *Bellpuig d'Urgell i la seva antiga baronia al Pla d'Urgell*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1972, pàgs. 25-26.

¹²⁵ *Habet affrontaciones ab oriente in termino Montis Pessulanis et Montis Albani, a meridie in termino de Verduno et de Prixana, ab occidente in serra quam*

- vacant Portel, que vergit per duas selvas ad Sinogam de rivo Curvo, a circio in termino de Anglerola et de Sessana (Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàgs. 93-94).
- ¹²⁵ Pere BALANÀ, *Visió cosmopolita de Catalunya*, I, Departament de Presidència de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1991, pàgs. 94-95.
- ¹²⁷ Xavier ERITJA, *Entre la Lleida andalusí i la feudal (segles XI-XII)*. Un model d'explotació rural, "Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana", Jordi Bolòs, coord., Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1993, pàgs. 23-24.
- ¹²⁸ L'almúnia de Viverol, a Tamarit, es descriu *cum turre et domibus et introibus et exitibus et hereditatibus, heremis et populatis, cum aquis et paschuis et lignis et erbis et cum omnibus directis et pertinentiis* (Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 430).
- ¹²⁹ Flocel SABATÉ, *Territori i jurisdicció*, "Catalunya Romànica", XXIV, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàg. 103.
- ¹³⁰ Francisco CASTILLÓN, *El maestro de coro de la Seu Vella de Lleida*, "Ilerda", XLVII (Lleida, 1986), pàg. 315.
- ¹³¹ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàgs. 133 i 141.
- ¹³² ACS, Cartulari, II, fol. 33r.
- ¹³³ ACS, Cartulari, II, fols. 12v, 32v.
- ¹³⁴ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 44.
- ¹³⁵ Josep GIRALT, *L'ocupació andalusina*, "Catalunya Romànica", XVII, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, pàg. 28.
- ¹³⁶ Pere BALANÀ, *Balaguer en temps dels musulmans (713-1106)*. Notes breus, "Ilerda. Humanitats", XLVIII (Lleida, 1990), pàgs. 98-99.
- ¹³⁷ Casimiro SERÓ, *Historia de Bell-lloch*, Artis Estudis Gràfics, Lleida, 1970, pàgs. 99-100.
- ¹³⁸ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 60.
- ¹³⁹ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 124.
- ¹⁴⁰ Les diferents postures historiogràfiques en la datació d'aquests fets es poden percebre de manera resumida a: Flocel SABATÉ, *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): Conquesta o repoblació?*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1996, pàg. 89.
- ¹⁴¹ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 111.
- ¹⁴² Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 167.
- ¹⁴³ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 125.
- ¹⁴⁴ El contrast entre aquesta nitidesa -es pot resseguir perfectament tota l'evolució des d'aleshores fins als nostres dies- i la confusió regnant en la historiografia local encara ara esdevé un dels més clars paradigmes de les mancances conceptuals i metodològiques dels estudis dedicats a la Lleida medieval malgrat les creixents aportacions recents. De fet, fins que no vaig anunciar la falsedat dels pretesos *Termini antiqui Ilerde* (Flocel SABATÉ, *Territori i jurisdicció*, "Catalunya Romànica", XXIV, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàg. 50), l'estranya fe amb què s'acceptava i fins i tot es pretenia justificar una extensió espectacular per a la Lleida del segle XII evidenciava, com a mínim, la incapacitat historiogràfica per apreciar, des del primer moment, tant l'absurditat dels suposats límits en la realitat jurisdiccional de la dotzena centúria com la sospitosa coincidència entre els pretesos termes i els conflictes de domini senyorial baixmedieval.
- ¹⁴⁵ Jaime PASQUAL, *Carta al M. I. S. Marqués de Capmany*, Consell Comarcal de l'Urgell, Tàrraga, 1991, pàg. 32.
- ¹⁴⁶ *Castrum novum infra terminum Sesane* (Roser REYNAL, Miquel GALITÓ, *La carta de poblament de Castellnou de Seana (25 de maig de 1179)*, Editorial Virgili & Pagès, Lleida, 1989, pàg. 43).
- ¹⁴⁷ Ramon BOLEDA, *El Castell de Verdú*, A. G. Camps, Tàrraga, 1984, sense numerar.
- ¹⁴⁸ *In termino de Verduno, in loco vocitato Prixana* (José María FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I, CSIC, Madrid-Barcelona, 1969, pàg. 154; Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 152).
- ¹⁴⁹ Antoni BACH, *Bellpuig d'Urgell i la seva antiga baronia al Pla d'Urgell*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1972, pàg. 29.
- ¹⁵⁰ Ana Isabel SÁNCHEZ CASABÓN, *Alfonso II Rey de Aragón, Conde de Barcelona y Marqués de Provenza. Documentos (1162-1196)*, Institución Fernando el Católico (CSIC), Zaragoza, 1995, pàgs. 340-341.
- ¹⁵¹ Prim BERTRAN, *Bellcaire d'Urgell, perfil històric*, Ajuntament de Bellcaire d'Urgell, Bellcaire d'Urgell, 1982, pàg. 28.
- ¹⁵² R. de SISCAR, *La carta puebla de Agramunt y los privilegios concedidos a la misma villa por los condes de Urgel hasta la extinción de la casa de Cabrera (1163-1314)*, "Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona" IV (Barcelona, 1887), pàgs. 177-180.
- ¹⁵³ José María FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I, CSIC, Madrid-Barcelona, 1969, pàgs. 209-210.
- ¹⁵⁴ Max TURULL, *La carta de poblament de Vilagrassa (1185) i el seu context històric i jurídic*, "Vilagrassa. VIII

Centenari de la Carta de Població. 1185-1985", Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1985, pàgs. 13-33.

¹⁵⁵ José María FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I, CSIC, Madrid-Barcelona, 1969, pàg. 244.

¹⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁷ Flocel SABATÉ, *El veguer a Catalunya. Anàlisi del funcionament de la jurisdicció reial al segle XIV*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 1993, pàgs. 2631-2633.

¹⁵⁸ Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàgs. 126-139.

¹⁵⁹ Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàgs. 133-134.

¹⁶⁰ El 1033, a la frontera del comtat de Barcelona, es diu que el terme del castell de Montclar *pervadit usque ad terminum de Castrum Assinos et de occidio in terminum urbem Lerida* (Francisco MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior*, I, CSIC, Barcelona, 1945, pàg. 297), de manera similar com el 1098, des de Guissona, Castellidans es contempla també com a fita fronterera: *infra quadram de Gissona et usque ad castellum Asinis* (Cebrià BARAUT, *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*, Societat Cultural Urgel.litana, La Seu d'Urgell, 1986, pàg. 174).

¹⁶¹ Ana Isabel SÁNCHEZ CASABÓN, *Alfonso II Rey de Aragón, Conde de Barcelona y Marqués de Provenza. Documentos (1162-1196)*, Institución Fernando el Católico (CSIC), Zaragoza, 1996, pàg. 266.

¹⁶² Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las Iglesias de España*, XVI, Imprenta de la Real Academia de la Historia, Madrid, 1851, pàg. 257.

¹⁶³ Jaime PASQUAL, *Carta al M. I. S. Marqués de Capmany*, Consell Comarcal de l'Urgell, Tàrrega, 1991, pàg. 8.

¹⁶⁴ Josep-Joan PIQUER i JOVER, *La baronia de Vallbona (Notes d'estudi)*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1981, pàg. 47.

¹⁶⁵ Josep LLADONOSA, *Història de la Vila d'Alguaire i el seu Monestir Sanjoanista*, Ajuntament d'Alguaire, Alguaire, 1981, pàg. 60.

¹⁶⁶ Josep LLADONOSA, *Història de la vila de l'Albi i la seva antiga baronia*, Diputació Provincial de Lleida, Lleida, 1986, pàg. 61.

¹⁶⁷ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 50.

¹⁶⁸ Flocel SABATÉ, *Les castlanies i la comissió reial de 1328*, "Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval", Manuel Sánchez, comp., CSIC, Barcelona, 1993, pàgs. 188-206.

¹⁶⁹ Benet FARRÉ I LLORETA, *Una vila del senyoratge de Poblet*, "Juncosa de les Garrigues", Diputació de Lleida, Lleida, 1995, pàg. 55.

¹⁷⁰ José María FONT RIUS, *Cartas de población y*

franquicia de Cataluña, I, CSIC, Madrid-Barcelona, 1969, pàgs. 282-283.

¹⁷¹ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 129.

¹⁷² 168 Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 316.

¹⁷³ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 75.

¹⁷⁴ José RIUS SERRA, *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés*, III, CSIC, Barcelona, 1947, pàg. 255.

¹⁷⁵ Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell, "Urgellia"*, X (La Seu d'Urgell, 1990-1991), pàg. 287.

¹⁷⁶ Tot i poder referir-se a propietats ubicades *in comitatum Minorise infra terminos de Tarraga* (Federico UDINA, *El "Llibre Blanch" de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*, CSIC, Barcelona, 1947, pàg. 26) i, encara més, ometre referències termenals en parlar del conjunt de l'activitat o rendes de la vila - *debet dominus rex G. de lorba M morabatino pro quibus tenet G. de lorba Cervariam et Tarrega et Apiera in sua paga in pignore* (Thomas N. BISSON, *Fiscal accounts of Catalonia under the early countings (1151-1213)*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London, 1984, pàg. 90), les ubicacions i descripcions reiteren les referències *in terminum de kastro de Tarrega, in comitatu Minorise in termino katri de Tarrega, in comitatum Minorise infra terminum castrum de Tarrega* (José RIUS SERRA, *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés*, III, CSIC, Barcelona, 1947, pàg. 297), *in comitatum Minorise infra terminos de castrum Tarrega* o concreten *apud castrum de Tarrega in loco qui vocatur Exarchavins* (Federico UDINA, *El "Llibre Blanch" de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*, CSIC, Barcelona, 1947, pàgs. 37 i 275).

¹⁷⁷ Francisco CASTILLÓN, *El tesorero de la Seu Vella de Lleida (1167-1224)*, "Palestra Universitària", 5 (Cervera, 1991), pàg. 122.

¹⁷⁸ *...De alia parte in termino de Margalef, de alia parte in termino de Castrum Assinorum*, es diu el 1187 (Francisco CASTILLÓN, *El maestro de coro de la Seu Vella, de Lleida*, "Ilerda", XLVII [Lleida, 1986], pàg. 328).

¹⁷⁹ Flocel SABATÉ, *Organització administrativa i territorial del comtat d'Urgell*, "El Comtat d'Urgell", Lleida, 1995, pàgs. 44-46.

¹⁸⁰ Benet FARRÉ I LLORETA, *Una vila del senyoratge de Poblet*, "Juncosa de les Garrigues", Diputació de Lleida, Lleida, 1995, pàgs. 35-39.

¹⁸¹ José María FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I, CSIC, Madrid-Barcelona, 1969, pàg. 349.

¹⁸² Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàgs. 139-140.

- ¹⁸³ José Maria FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I, CSIC, Madrid-Barcelona, 1969, pàgs. 543-546.
- ¹⁸⁴ José Maria FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I, CSIC, Madrid-Barcelona, 1969, pàg. 366.
- ¹⁸⁵ Manuel CAMPS, *De Castellpagès a Vilanova de la Barca*, Diputació de Lleida, Lleida, 1990, pàgs. 29-35.
- ¹⁸⁶ José Maria FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I, CSIC, Madrid-Barcelona, 1969, pàgs. 549-550.
- ¹⁸⁷ Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàgs. 98-100.
- ¹⁸⁸ L'empenyorament de la jurisdicció reial efectuada per Pere III el 1342 porta a la cessió dels drets reials el 1367, encara reblada per Joan I el 1388 (Agustí ALTISENT, *Història de Poblet*, Abadia de Poblet, Poblet, 1974, pàg. 251; Josep Joan PIQUER i JOVER, *El senyoriu de Verdú. Introducció per a l'estudi del règim jurisdiccional que els abats de Poblet exerciren sobre la vila*, Reial Societat Arqueològica, Tarragona, 1968, pàgs. 84 i 123).
- ¹⁸⁹ Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàgs. 98-99.
- ¹⁹⁰ Josep Joan PIQUER, *Les foresteries del cenobi de Vallbona exrets de les actes notariales (1173-1762)*, "Ilerda", XLVII (Lleida, 1986), pàg. 392. Respecte l'evolució i definició de Bompàs, em remeto a les anteriors notes 116 i 117.
- ¹⁹¹ La inicial perfilació castral de Recots amb què entra en la Baixa Edat Mitjana (Jaume ESPINAGOSA, *Castell de Racots*, "Catalunya Romànica", XXIV, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàg. 352; Xavier MAYORA - Manel SALAS, *El patrimoni monumental de l'Urgell*, "Urtx", 10 [Tàrrrega, 1997], pàg. 87) es basa en l'arrelada identitat termenal de l'indret *-in terminio de Rechod*, s'indica amb naturalitat en el segle XI (Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 42)-, la qual és objecte d'actuacions de signe divers en el segle XIII, per bé que s'endinsa en el XIV entre els termes que s'estan singularitzant a Verdú *-de Verduno, de Valerna, de Lentisclel, de Rechot* (ACA, Cancelleria, Procés en foli 9, fol. 238r, per exemple), cosa que no impedeix una menor empenta que l'allunya tot seguit de la noció de castell termenat (ACA, Cancelleria, "Papeles por incorporar", Cervera-2, sense numerar, entre altres).
- ¹⁹² Malpàs singularitza en el segle XI un terme al nordoest de Verdú (Federico UDINA, *El "Libre Blanch" de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*, CSIC, Barcelona, 1947, pàg. 24), que malgrat pretendre incidir en el territori més immediat i fins i tot impregnar espais veïns de Preixana -sobretot en el segle XII sota un mateix domini senyorial- ja en la dotzena centúria es mostra amb escassa vitalitat. Això, afegit a les dificultats de definició i ubicació presents des del primer moment (Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 42) facilita la
- problemàtica baixmedieval que hi interpreta una anterior ubicació meridional dins del terme de Verdú (Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàg. 404; Flocel SABATÉ, *Ocupació i poblament de la Catalunya Nova*, "Atles d'Història de Catalunya", Jesús Mestre - Víctor Hurtado, dirs., Edicions 62, Barcelona, 1995, pag. 81) i, finalment, acaba oblidant l'indret tot facilitant l'assimilació entre Malpàs i Bompàs que ha estat traspassada a la historiografia (Joan DUCH - Carles PUIGFERRAT, *Castell de Malpàs (o Bompàs)*, "Catalunya Romànica", XXIV, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàg. 349).
- ¹⁹³ Flocel SABATÉ, *Fiscalitat i feudalisme (Tàrrrega, 1329: recompte i reestructuració)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1991, pàgs. 19-20.
- ¹⁹⁴ ACA, Cancelleria, Procés en foli 9, fol. 177r.
- ¹⁹⁵ Hom parlarà tot distingint respecte de *terminis castris de Verduno et castris de Valerna et castris de Bompas et in terminis de Lentisclel, de Pelech et de Recoth* (ACA, Cancelleria, Procés en foli 9, fol. 235v, per exemple).
- ¹⁹⁶ Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàg. 110.
- ¹⁹⁷ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadia de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 43.
- ¹⁹⁸ Aquest no dubta, des de 1274, en fer ostentacions de la capacitat *in castro et terminis de Valerna* (José Maria FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I, CSIC, Madrid-Barcelona, 1969, pàgs. 485-486).
- ¹⁹⁹ Josep-Joan PIQUER i JOVER, *La baronia de Vallbona (notes d'estudi)*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1981, pàgs. 80-81.
- ²⁰⁰ AHCT, pergamins, caixa 3, 1325; llibre de privilegis I, fol. 6r; II, fol. 52r.
- ²⁰¹ Gener GONZALVO, Josep HERNANDO, Flocel SABATÉ, Max TURULL, Pere VERDÉS, *Els llibres de privilegis de Tàrrrega (1058-1473)*, Fundació Noguera, Barcelona, 1997, pàgs. 197-198.
- ²⁰² Flocel SABATÉ, *Les castlanies i la comissió reial de 1328*, "Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval", Manuel Sánchez, comp., CSIC, Barcelona, 1993, pàg. 241.
- ²⁰³ Flocel SABATÉ, *El veguer a Catalunya. Anàlisi del funcionament de la jurisdicció reial al segle XIV*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 1993, pàgs. 933-956.
- ²⁰⁴ Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàgs. 23-30.
- ²⁰⁵ Flocel SABATÉ, *L'organització social*, "Catalunya Romànica", XXIV, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàg. 324.
- ²⁰⁶ La representació gràfica de la demarcació en aquest sector es pot veure a: Flocel SABATÉ, *El*

- territori de la Catalunya medieval. *Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàg. 374; Flocel SABATÉ, *Segarra. Marc històric. L'organització territorial i jurisdiccional*, "Catalunya Romànica", Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàg. 306.
- ²⁰⁷ Albert BENET, *El comtat de Berga. Origen i límits (S. X-XI)*, "L'Erol. Revista cultural del Berguedà", 11 (setembre, 1984), pàg. 21.
- ²⁰⁸ Flocel SABATÉ, *Segarra. Marc històric. L'organització territorial i jurisdiccional*, "Catalunya Romànica", Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pàg. 322.
- ²⁰⁹ Francisco MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior*, II, CSIC, Barcelona, 1945, pàgs. 88-89.
- ²¹⁰ Rosa Maria ASENSI i ESTRUCH, *El comtat de Cerdanya des del segle X a la incorporació al regne de Mallorca*, "Catalunya Romànica", VII, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1995, pàg. 36.
- ²¹¹ Domingo COSTA y BAFARULL, *Memorias de la ciudad de Solsona y su iglesia*, I, Editorial Balmes, Barcelona, 1959, pàg. 232.
- ²¹² Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadía de Poblet - Conselleria de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàgs. 82-83.
- ²¹³ Manuel de BOFARULL Y de SARTORIO, *Proceso contra el último conde de Urgel y sus familiares*, Colección de Documentos Inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, XXXVI, Imprenta del Archivo, Barcelona, 1868, pàg. 92.
- ²¹⁴ Flocel SABATÉ, *Organització administrativa i territorial del comtat d'Urgell*, "El comtat d'Urgell", Edicions de la Universitat de Lleida - Institut d'Estudis llerdencs, Lleida, 1995, pàgs. 30-48.
- ²¹⁵ Albert BENET, *L'expansió del comtat de Manresa*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1982, pàgs. 49-51.
- ²¹⁶ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadía de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 216.
- ²¹⁷ APL, Administració de Justícia. Processos de crims A-764, fol. 71r, entre motlts d'altres.
- ²¹⁸ APL, Secció de Consells Generals A-399, fols. 12r i ss.; A-403, fol. 23r., entre molts altres.
- ²¹⁹ José María FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I, CSIC, Madrid-Barcelona, 1969, pàg. 145; Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadía de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 106.
- ²²⁰ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadía de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 151.
- ²²¹ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadía de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàgs. 121, 145.
- ²²² Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadía de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 168.
- ²²³ Ezequiel GORTI i JUANPERE, *Priorat. El marc històric*, "Catalunya Romànica", XXI, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1995, pàgs. 371-372.
- ²²⁴ Ramon CORBELLÀ, *Història de Vallfogona*, Impremta Altés, Barcelona, 1975, pàgs. 31-32.
- ²²⁵ Josep-Joan PIQUER i JOVER, *El senyoriu de Verdú. Introducció per a l'estudi del règim jurisdiccional que els abats de Poblet exerciren sobre la vila*, Reial Societat Arqueològica, Tarragona, 1968, pàg. 99.
- ²²⁶ Francisco MIQUEL, *Liber Feudorum Maior*, I, CSIC, Barcelona, 1945, pàg. 278.
- ²²⁷ Federico UDINA, *El "Llibre Blanch" de Santas Creus* (Cartulario del siglo XII), CSIC, Barcelona. 1947, pàgs. 21 i 33.
- ²²⁸ Fins a les fortes transformacions aplicades a l'aprofitament hídic de la zona, el riu Corb *muere entre Eixaders y Vilanova de Bellpuig en el sitio llamado los "Colados", donde se filtran las aguas* (Pascual MADOZ, *Artículos sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó*, Curial, Barcelona, 1985, pàg. 335).
- ²²⁹ Cebrià BARAUT, *Els documents dels anys 1051-1075 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell*, "Urgellia", VI (La Seu d'Urgell, 1083), pàg. 59.
- ²³⁰ ACS, Cartulari II, fol. 33v.
- ²³¹ Petro DE MARCA, *Marca Hispanica sive limes Hispanicus*, Franciscum Muguët typographum, París, 1688 (facsimil Editorial Base, Barcelona, 1972), col. 1152; Antoni BACH, *Els documents del priorat de Santa Maria de Gualter de l'arxiu episcopal de Solsona* (segles XI-XIII), "Urgellia", VIII (La Seu d'Urgell, 1986-1987), pàg. 219.
- ²³² Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadía de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 42.
- ²³³ Antoni BACH, *Bellpuig d'Urgell i la seva antiga baronia al Pla d'Urgell*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1972, pàg. 48.
- ²³⁴ ACA, Cancelleria, reg. 956, fol. 242v.
- ²³⁵ Flocel SABATÉ, *Organització administrativa i territorial del comtat d'Urgell*, "El Comtat d'Urgell", Edicions de la Universitat de Lleida - Institut d'Estudis llerdencs, Lleida, 1995, pàgs. 48-57.
- ²³⁶ La creixent singularització castral de Barbens, procedent del comtat d'Urgell just a la ratlla dels dominis del comte de Barcelona, facilita confusions per a definir l'indret, com es produeix el 1141 en ubicar-lo *in comitatu Minorisa*, malgrat no haver format mai part d'aquesta demarcació (Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadía de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 96).
- ²³⁷ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadía de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 152, entre d'altres.

- ²³⁸ Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, Abadía de Poblet - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, pàg. 309.
- ²³⁹ ACA, Cancelleria, Procés en foli 9/2, fols. 147v-148r, 150r.
- ²⁴⁰ ACA, Cancelleria, reg. 3467, fol. 50r-v; Reial Patrimoni, Batllia General, 4, fol. 4v.
- ²⁴¹ Cortes de Catalunya, "*Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*", I, Real Academia de la Historia, Madrid, 1896, pàgs. 121 i 143.
- ²⁴² AHCT, pergamins, caixa 2, 1305.
- ²⁴³ AHCT, Fons municipal, sèrie processos, administració de Justícia, 1342, fol. 20v-25r.
- ²⁴⁴ Vegeu la nota 188.
- ²⁴⁵ ACA, Cancelleria, reg. 22, fols 99v-100v; reg. 99, fol. 108r, entre altres.
- ²⁴⁶ ACA, Cancelleria, reg. 335. fol. 77v; AHCT, pergamins, caixa 2, 1304.
- ²⁴⁷ ACA, Cancelleria, procés en foli 9/2, fols. 192r i 201r.
- ²⁴⁸ Gener GONZALVO, Josep HERNANDO, Flocel SABATÉ, Max TURULL, Pere VERDÉS, *Els llibres de privilegis de Tàrraga (1058-1473)*, Fundació Noguera, Barcelona, 1997, pàgs. 167-168.
- ²⁴⁹ Flocel SABATÉ, *Fiscalitat i feudalisme (Tàrraga, 1329: recompte i reestructuració)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1991, pàg. 69.
- ²⁵⁰ Gener GONZALVO, Josep HERNANDO, Flocel SABATÉ, Max TURULL, Pere VERDÉS, *Els llibres de privilegis de Tàrraga (1058-1473)*, Fundació Noguera, Barcelona, 1997, pàg. 203.
- ²⁵¹ Cal matisar, doncs, la historiografia tradicional, tant en creure que la concessió de 1330 donava naixença a la vegueria targarina (Antoni BACH i RIU, *Bellpuig d'Urgell i la seva antiga baronia al Pla d'Urgell*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1972, pàgs. 42-43) com en interpretar aquesta com una mera anomalia evident (...) pel desig del monarca a complaure la reina Elionor (Josep LLADONOSA, *La Vegueria de Tàrraga (1274-1716)*, "Tàrraga dins de la política del Rei en Jaume I", A. G. Camps, Tàrraga, 1978, sense numerar).
- ²⁵² AHCT, Llibre del Consell, 2, fol. 6v.
- ²⁵³ Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàgs. 324-327.
- ²⁵⁴ Flocel SABATÉ, *El veguer a Catalunya. Anàlisi del funcionament de la jurisdicció reial al segle XIV*, Universitat de Barcelona, tesi doctoral, 1993, pàgs. 2589-2636.
- ²⁵⁵ José RIUS SERRA, *Rationes Decimarum Hispaniae (1278-80)*, I, CSIC, Barcelona, 1946, pàg. 182.
- ²⁵⁶ ACA, Cancelleria, reg. 424-4, fol. 7r; Reial Patrimoni, Batllia General, 17, fol. 31v, entre d'altres.
- ²⁵⁷ La relació baixmedieval entre els nuclis de la zona s'ha d'interpretar des del coneixement de les funcions de capitalitat d'aquests dos centres sobre els vells termes castrals de l'entorn, raó per la que cal corregir valoracions que parteixin de considerar Puigverd com un indret que té a un costat un poblet -Agramunt-, de l'altre, un nou nucli de poblament -Castellnou- (Coral CUADRADA, *Per a una història del paisatge medieval: el mapa de Puigvert*, "Acta historica et archaeologica Mediaevalia", 9 [Barcelona, 1988], pàg. 395).
- ²⁵⁸ ACA, Cancelleria, reg. 364, fol. 36v.
- ²⁵⁹ Josep LLADONOSA, *Historia d'Artesa de Segre i la seva comarca*, Ajuntament d'Artesa de Segre, Artesa de Segre, 1990, pàgs. 151-152.
- ²⁶⁰ Flocel SABATÉ, *Discurs i estratègies del poder reial a Catalunya al segle XIV*, "Anuario de Estudios Medievales", 25 (Barcelona, 1995), pàg. 622-626.
- ²⁶¹ Antony BLACK, *El pensamiento político en Europa, 1250-1450*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, pàgs. 214-227.
- ²⁶² ACA, Cancelleria, Memorial 43, fol. 14r-22r.
- ²⁶³ Charles BAUDON DE MONY, *Relations politiques des Comtes de Foix avec la Catalogne, jusqu'au commencement du XIVè siècle*, II, ed. Alphonse Picard et Fils, libraires-éditeurs, Paris, 1896, pàg. 281.
- ²⁶⁴ Ha infós dificultats de comprensió tant l'encavalcament de les demarcacions reials i nobiliars (Pere SANAHUJA, *Història de la ciutat de Balaguer*, Ajuntament de Balaguer, Balaguer, 1966, pàg. 159) com la identitat i contingut d'aquestes (Josep LLADONOSA, *La Fuliola, nou segles d'història (1080-1980)*, Ajuntament de La Fuliola, La Fuliola - Lleida, 1980, pàgs. 45).
- ²⁶⁵ Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1997, pàg. 234.